

А. УРИНБОЕВ, О. БУРИЕВ

**ТОШКЕНТ
МУҲАММАД СОЛИҲ
ТАВСИФИДА**

(XIX аср)

**ТОШКЕНТ
УЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
1983**

Масъул муҳаррир:
География фанлари доктори, проф. Ҳ. ҲАСАНОВ

Тақризчилар:
Тарих фанлари докторлари Р. МУҚМИНОВА,
А. МУҲАММАДЖОНОВ

63.3(2У)
У 80

Ушбу брошюрада тошкентлик тарихчи Муҳаммад Солиҳнинг «Тарихи жадидаи Тошканд» асари асосида Тошкент шаҳри топографияси ва шаҳар атрофидаги жойлар географиясига оид маълумотлар келтирилган. Айни вақтда Муҳаммад Солиҳ маълумотлари рус авторлари тавсифи билан ҳам қиёсланган.

Брошюра кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Асам Уринбаев, Аманулла Буриев

МУҲАММАД САЛИХ — ЛЕТОПИСЕЦ ТАШКЕНТА

На узбекском языке

Ташкент, «Фан»

*Ўзбекистон ССР ФА илмий-оммабон адабиётлар таҳрир
ҳайъати томонидан нашрга тасдиқланган.*

Муҳаррир Қ. Оқилхонов
Рассом В. Тий
Техмуҳаррир Л. Тюрина
Корректор О. Сирожиддинова

ИБ № 2422

Теришга берилди 5.04.83. Босишга рухсат этилди 22.04.83. P05597. Формати 84×108/16. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитурга. Юқори босма. Шартли босма л. 2,94. Ҳисоб-нашриёт л. 3,0. Тиражи 3205. Заказ 92. Баҳоси 10 т.

ЎзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 700047, Гоголь кўчаси, 70.
ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси, Тошкент, М. Горький проспекти, 79.

У $\frac{0505040000-2378}{М 355(04)-83}$ 19—83

© Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1983 й.

МУҚАДДИМА

Ҳозирда 2000 йиллиги нишонланаётган кўҳна, лекин ҳамиша навқирон пойтахтимиз Тошкент қадим замонлардан бошлаб Урта Осиёдаги йирик маданият ўчоқларидан бири бўлиб желган, ўлканинг иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётида муҳим ўрин тутган. Шунга биноан ўтмишдаги сайёҳлар, географлар, тарихнавислар диққатини жалб этган ва уларнинг асарларида шаҳар тарихининг ҳар хил даврларга оид айрим соҳалари, жумладан, шаҳар географияси қисман бўлса-да ўз аксини топган.

Кейинги йилларда археологларимиз олиб борган тадқиқотлар натижаси ўлароқ, шаҳарнинг 2000 йил давомидаги қиёфаси, унинг илк ташкил топишидан бошлаб, аста-секин маданий ривожланиш жараёни қазилма ва архитектура обидалари каби моддий манбалар асосида ойдинлашиб бормоқда. Бу муҳим ишда турли тилларда битилган ёзма ёдгорликлар маълумотларидан ҳам қиёсий тарзда кенг фойдаланилмоқда.

Чунончи, шаҳарнинг географик ўрнига оид маълумот юнон олими Клавдий Птолемейнинг (II аср) «Географиядан қўлланма» асарида учрайди. Асарда Птолемей ер юзининг унга маълум қисмини (эйкумена) жами 26 картага бўлиб чизиб берган. Ана шу карталардан биринида Урта Осиё ва унга ёндош ўлкалар тасвирланган. Картада «Тошқўрғон» (латинча «Терра лапидеа») деган жой бор¹. Тошқўрғон ёнидан Имай тоғлари ортидаги Скифия ўлкаси томонга кетаётган туялар карвони тасвирланган. Демак, Тошқўрғон Хитойга борадиган савдо йўли устида бўлган. Бундан ташқари, Тошқўрғон Яксарт (Сирдарё) ҳавзасининг шарқида ва ундан ўнг томонда, Аскатан (Ғарбий Тяньшань) тоғларининг жанубий этагида тасвирланган. Ана шу аломатлар Птолемей картасидаги Тошқўрғон бу Тошкентдир деган фаразга бирмунча асос бўла олади.

Тошкент шаҳрининг номи ёзма манбаларда Чоч, Шош, Шошкент шаклларда учрайди. Муҳаммад ибн Му-

¹ Клавдий Птолемей. «Географиядан қўлланма». Герард Меркатор, латинча нашри, Колониа Агриппина (Кельн), 1584.

со ал-Хоразмий (IX аср) ўзининг «Китоб сурат ал-арз» («Ер сурати китоби»)да Птолемей картасидаги «Скифия интра Имаюм» («Имай тоғларигача бўлган Скифия») областини «Арз ат-турк» («Туркий халқлар мамлакати») деб атаган. Ушбу вилоятнинг жанубида ал-Хоразмий «Шош ва Торбанд» вилоятини тасвирлаган ҳамда унинг ўрта қисми учун географик координаталар кўрсатган: узунлиги — $98^{\circ}0'$, кенглиги — $42^{\circ}0'$. Бу, Тошкент вилояти ҳақидаги биринчи картографик маълумотдир. Тўққизинчи асрда араб тилида битилган тарихий ёзма манбаларда Торбанд шаҳри Шош ҳокимининг қароргоҳи сифатида эслатиб ўтилган². Демак, ал-Хоразмий асарида Шош ва Торбанд (кейинги Ўтрор) номларининг ёнма-ён ёзилиши ҳам тасодифий ҳол эмас.

Шош вилояти араб тилида ёзилган бошқа бир қанча географик асарларда ҳам тилга олинган. Жумладан IX—X асрларда яшаб ижод этган олимлардан Истахрий, Ибн Ҳавқал, ал-Муқаддасий ва бошқалар Шош вилояти ҳақида ёзганда, унинг маркази деб Бинкет шаҳрини кўрсатганлар. Уларнинг таърифлашига кўра, Бинкет ҳозирги Хадра, Эски Жўва ва Чорсу оралиғида жойлашган³.

983 йилда ёзилган муаллифи номаълум «Худуд ал-олам» («Оламнинг чегаралари») номли асарда қуйидагилар ёзилган: «Чоч — бу катта вилоят, халқи жанговар, бой ва саҳийдир. У ерда камон ва ўқ-ёй тайёрланади. Бинкет Чочнинг пойтахти ҳисобланади. Бу катта шаҳар айни вақтда подшоҳнинг қароргоҳидир»⁴.

Пойтахтимиз ҳақида энг қимматли хабарларни буюк олим Абу Райҳон Беруний асарларидан ҳам топамиз. Унинг «Қонуни Масъудий» китобида келтирилган шаҳарлар жадвалида Шош вилояти ҳамда Тошкент шаҳри Ўрта Осиёнинг ўша пайтдаги бошқа йирик шаҳар ва вилоятлари — Фарғона, Усрушана, Самарқанд, Бухоро, Хоразм кабилар қаторида бешинчи иқлимда⁵ кўрсатил-

² Массов М. Е. Прошлое Ташкента. Известия АН УзССР, № 2, Ташкент, 1954, с. 105—131.

³ Массов М. Е. Кўрсатилган асар, 110-бет.

⁴ «Худуд ал-олам», Қобул нашри, 1963.

⁵ Ўрта аср олимлари ер юзининг ўзларига маълум қисмини экватордан шимолга томон етти иқлим (зона)га бўлиб тасвирлаганлар. Иқлимлар чегараси астрономик принципга асосан, яъни ёзнинг энг узун кунни ярим соатдан фарқ қиладиган жойлардан ўтказилган.

ган: «Бинкат — бу Шошнинг пойтахти; туркий тилда «Тошканд», юнончада — «Бурж ал-ҳижора» («Тош минора») деб аталган. Географик координаталари: узунлиги — $89^{\circ}10'$, кенглиги — $42^{\circ}30'$ »⁶. Беруний маълумоти ўртаосиёлик бошқа олимларнинг ёзганларида ҳам тасдиқланади. Жумладан, Маҳмуд Кошғарий (XI аср) ўзининг «Девону луғотит турк» асарида қуйидагича ёзган: «Таркан — Шошнинг номи, унинг асли номи Тошканд бўлиб, «тошдан қурилган шаҳар» — демакдир»⁷. Демак, шаҳар номининг «Тошкент» шаклидаги ёзилишини ҳозирда маълум маълумотларга кўра, энг аввал Беруний келтирган.

Тошкент ҳақида баъзи қуроқ маълумотлар кейинги давр қўлёзма манбаларида ҳам Ўрта Осиёда кечган сиёсий воқеалар, ҳарбий тўқнашишлар ва маданий қурилишларни тавсифлаш асносида учраб туради. Ҳофизи Абрунинг «Зубдат ат-таворих» (XIV аср охири — XV аср боши), Муҳаммад Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий» (XVI аср), Зайниддин Восифийнинг «Бадоеъ ал-вақоеъ» (XVI аср), Муҳаммад Юсуф Муншийнинг «Тарихи Муқимхоний» (XVII аср), Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг «Убайдулланом» (XVIII аср), Муҳаммад Ҳакимхоннинг «Мунтахаб ат-таворих» (XIX аср), Муҳаммад Фозилбекнинг «Мукаммал тарихи Фарғона» (XIX аср), Мулла Аваз Муҳаммаднинг «Тарихи жаҳон намоӣ» (XIX аср), Ниёз Муҳаммаднинг «Тарихи Шоҳрухий» (XIX аср), Мирзо Олимнинг «Ансоб ас-салотин» (XIX аср) каби асарлари шулар жумласидандир. Бу манбалар, асосан, Тошкентнинг маълум бир даврдаги тарихига оид айрим воқеалардангина ҳикоя қилади. Махсус Тошкент шаҳрига бағишлаб ёзилган китоб эса, Муҳаммад Солиҳнинг «Тарихи жадидаӣи Тошканд» номли асаридир.

Асарнинг дастхат нусхалари ЎзССР Фанлар академияси қўлёзмалар мажмуасида илмий тавсифланган⁸, у ҳақда Я. Ф. Фуломовнинг бир ахбороти ҳам чоп этилган⁹, тарихий ва баъзи топографик маълумотлар

⁶ Беруний. Таялган асарлар, V том, I-қисм, Тошкент, 1973, 426-бет.

⁷ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк, I-том, Тошкент, 1960, 414-бет.

⁸ Собрание восточных рукописей АН ЎзССР, т. VI, Ташкент, 1963, с. 34—36.

⁹ Известия УзФАН СССР, Ташкент, 1941, № 4, с. 81—82.

Ю. А. Соколов¹⁰ ва бошқа олимлар асарларига қисман жалб этилган. Лекин, айтиш мумкинки, асар ҳали на тарихий, на географик (топографик) жиҳатдан мукамал ўрганилган эмас. Ушбу рисолачада ҳам бундай кенг кўламдаги тадқиқот кўзда тутилмай, шаҳар топографиясига ва Тошкент вилояти географиясига оид маълумотларгина баён этилади.

Рисолада Муҳаммад Солиҳ асарида ва унинг маълумотларини қиёсий ўрганишда фойдаланилган бошқа китобларда келтирилган географик ва топографик номлар ўз ҳолича ёзилди, уларнинг келиб чиқиши (этимологияси)ни аниқлашга киришилмади, зеро бу иш ўзи бир мустақил тадқиқотни тақозо этади.

¹⁰ Соколов Ю. А. Ташкент, ташкентцы и Россия. Ташкент, 1965.

МУҲАММАД СОЛИҲ ВА УНИНГ «ТАРИХИ ЖАДИДАИ ТОШКАНД» АСАРИ

«Тарихи жадидаи Тошканд» — «Тошкентнинг янги тарихи» шаҳарнинг XIX аср тарихи ва географияси (топографияси) ҳақида ҳикоя қилувчи ягона маҳаллий ва энг тўлиқ манбадир. Унинг муаллифи қўли билан форсий тилда битилган асл қўлёзма нусхаси ҳозирда ЎзССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида 7791 рақами остида сақланади¹. Муаллифнинг исми — Муҳаммад Солиҳхўжа домла Раҳим Қорахўжа ўғлидир. Асарда келтирилган маълумотларга кўра (1036-варақ), у тахминан 1830 йили Тошкентнинг Қорёғди (қўлёзмада Қорабоғди) маҳалласида (ҳозирги «Санъат саройи» бекати атрофларида) туғилган. Вафот қилган йили маълум эмас, лекин асарда (1022 б варақ) баён этилган воқеа саналарига қиёсан 1889—1890 йилларда у ҳали ҳаёт бўлган.

Муҳаммад Солиҳ асарда ўз бобоси мулла Абдурахимхўжа ҳақида тўхталган ўринларда (581, 825, 826-варақлар) унинг насабномаси Шайх Хованди Таҳурга (XIV аср) бориб уланишини ҳамда у Тошкентнинг Қиёт маҳалласидаги Бекмуҳаммадбий масжидида имомлик вазифасини ўтаб, шу масжиддаги бир ҳужрада талабаларга дарс берганини айтиб ўтган. Отаси домла Раҳим Қорахўжани ҳам «уламолар нодири», «давр муаллими» деб улуғлаб тилга олган (13-а варақ). Шунга биноан айтиш мумкинки, муаллифнинг ижтимоий келиб чиқиши имомзода ва мударрислар, яъни ўз даврининг саводхон кишилари табақасига мансуб бўлган.

Муаллиф бошланғич хат-саводни саккиз ёшигача ўз бобоси қўлида олган, ундан сўнг 1839—1840 йилларда бобоси унга араб грамматикасидан (сарф ва наҳв) дарс

¹ Институт қўлёзмалар фондида асарнинг аслидан кўчирилган яна икки нусхаси мавжуд: бири Набирахўжа ибн Саидхўжа томонидан 1936 йили кўчирилган, икки муқовада, инвентарь рақамлари 11072, 11073; иккинчиси институтнинг илмий ходими Абдулла Носиров қўли билан 1940 йили кўчирилган, инвентарь рақами — 5732.

جمال اللغات

ویرا پندار او پندار
صفت پندار او پندار
از نظر کا پندار
زین پندار پندار
الو پندار پندار
موند پندار پندار
عقل پندار پندار

پندار

беришга бошлаган. У араб тилидан бирмунча хабардор бўлгандан кейин «илми адаб»дан дарс олган. Шуниси қизиқарлиқи, бобоси унга дарс берар экан, хат таълимини Мир Алишер (Алишер Навоий)нинг «Рисолайи таълими хат» қўлланмаси², илми адабни эса Саъдий Шерозий, Абдурахмон Жомий каби ўтмишнинг форсий забон адиб ва олимлари асарлари бўйича ўқитган (1036 а — 1037 а варақлар). 1840—1852 йиллар орасида муаллиф (бу орада бобоси вафот этган) Тошкентдаги Эшонқули додхоҳ, Лашкар бегларбеги ва Хўжа Аҳроп мадрасаларида ўқишни давом эттиради (1037 б — 1038 а варақлар). 1850 йили олти ой давомида Қўқонда бўлиб Азимбой мадрасасида ҳам ўқийди. 1853 йили Наманган, Уш, Марғилон шаҳарларига сафар қилиб, у ерларда ҳам ўқимишли кишилар суҳбатида бўлади. 1856 йили Бухорога бориб, у ердаги Кўкалдош мадрасасида билимини оширади. Ўқиш даврида Бухородан Шаҳрисабз, Самарқанд, Қарши ва бошқа шаҳарларга саёҳат қилади. Муҳаммад Солиҳ 1863 йили Тошкентга қайтади ва бобоси имомлик қилган ўша Қиёт маҳалласидаги масжидда имомлик вазифасини ўтайди ва айни вақтда, талабаларга дарс бериш билан ҳам машғул бўлади.

Асар мазмунидан маълум бўлишича, ўз даврида кенг тарқалган диний билимларни ўрганиш билан бир қаторда Муҳаммад Солиҳ адабий ва тарихий-географик асарларни ҳам жуда катта иштиёқ билан ўрганган. Жумладан, муаллифнинг ўзи китобнинг ҳар хил варақларида «Ажойиб ал-булдон», «Тарихи ақолими сабъа», «Ажойиб ат-табақот», «Тарихи қандияи Самарқанд», Мирхонднинг «Равзат ас-сафо», Заҳириддин Муҳаммад Бобирнинг «Бобирнома»си каби машҳур географик ва тарихий-географик асарларни эслатиб ўтган.

Шу билан бирга Муҳаммад Солиҳ табобат илмидан ҳам хабардор бўлган (943 б-варақ), доривор гиёҳларни яхши билган, шу муносабат билан бўлса керак, у Тошкентнинг шарқида жойлашган тоғларга кўп саёҳат қилган ва асарнинг 960а—965б варақларида Тошкент ви-

² Муҳаммад Солиҳ рисолаининг Алишер Навоий томонидан ёзилганлигини аниқ айтган бўлса ҳам («...Рисолайи таълими хат ки аз Мир Алишер, мулаққаб ба амир Навоий аст...»), бироқ Навоийга мансублиги илмий асосланган асарлар орасида бундай рисола учрамайди. У кейинги муаллифлар томонидан ёзилиб, Навоийга иисбат берилган бўлиши мумкин.

лоятида битадиган ўсимликлар ва уларнинг даволовчи хусусиятларини тавсифлаган.

Бироқ, Муҳаммад Солиҳни, ҳали у бобоси қошида ўқиши йилларидаёқ тарих илми кўпроқ қизиқтирган (336 варақ). Махсус Самарқанд шаҳри тарихига оид «Самария» номли китоб мавжуд бўлганидек, Тошкент шаҳрига бағишланган бир асар ёзишни орзу қилиб юрган (368а варақ). Буни муаллифдан дўстлари ҳам илтимос қилганлар (76—86 варақлар). Ниятни амалга оширишга Муҳаммад Солиҳ Бухорода таҳсилни тамомлаб Тошкентга қайтгандан сўнг ҳижрий 1279 йил зулҳижжа ойида (апрель-май, 1863) киришган (272а варақ) ва асарни 25 йилдан ортиқ давр ичида, айрим қисмлари орасида кўп йиллар ўтказиб, қайта-қайта қўлга олиб то 1305/1887—1888 йилгача (998 варақ) ёзиб борган.

Асар номи «Тарихи жадидаи Тошканд» эканлигини муаллиф бир неча жойда (265а, 1033б ва бошқа варақлар) аниқ келтирган бўлсада, бошқа бир ўринда (371 б варақ) «Тарихи вилояти Тошканд» — «Тошкент вилоятининг тарихи» деб ҳам тилга олади. Бу кейинги ном асар мазмунига кўпроқ тўғри келса ҳам, биринчи номни муаллиф бир неча бор таъкидлайди ва шу ном илмий адабиётда ҳам машҳур бўлиб кетган.

Бироқ, асарга шундай ном берганлигига қарамай, муаллиф шаҳар тарихини умуман Ўрта Осиёда мавжуд бўлган иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётдан ажратиб тасвирлаган эмас. Гарчи у асосий эътиборни Тошкентга қаратган бўлсада, лекин шаҳар тарихини бутун ўлкада кечган воқеалар кўланкасида ёритган. Асарнинг тузилиш тарҳи ҳам ана шу кенг мақсадга мослаштирилган эди.

Асар икки жилддан ташкил топган. Муҳаммад Солиҳ тарихий воқеалар баёнини ўрта асрлардаги тарихнавислик анъанасига тақлид қилиб қадим замонлардан бошлаганлиги сабабли, жилдлар ҳажми жиҳатдан ҳам, маълумотларнинг оригиналлиги жиҳатидан ҳам катта тафовутга эга. Биринчи жилдга кирган маълумотлар афсонавий «Одам ато» давридан тортиб, ўрта асрлардаги Ўрта Осиё ва қўшни мамлакатлар тарихига оиддир ва қўлёзманинг 16—297а варақларини ташкил этади. Бу жилдни муаллиф бошдан охиригача бошқа тарихий

асарлар, масалан, Мирхонднинг «Рафзат ас-сафо» (XV аср) асаридан фойдаланиб ёзган.

Иккинчи жилд асарнинг қолган 2976 — 10406 варақларини эгаллайди ва ўз навбатида уч қисмга тақсимланган. Биринчи қисм «Жаннат нишон Фарғонанинг олий насаб султонлари» деган сарлавҳа остида Фарғона водийсида кечган XV аср охири ва XVI аср биринчи чорагидаги (Заҳриддин Муҳаммад Бобир даври) сиёсий воқеаларидан сўзлайди (2976 — 3606 варақлар). Иккинчи қисм эса асарнинг энг кўп варағини ташкил этиб (3616 — 8706), унда XV асрдан то муаллиф яшаган йилларгача бўлган Ўрта Осиё тарихи, Қўқон хонлиги ва Тошкент шаҳри тарихи юқорида эслатилган ёзма манбалар, қисман эса муаллифнинг шоҳидлардан эшитган ва ўзи кўрган-билганлари асосида ёритилади. Маълумотларга бойлиги туфайли ана шу қисм асарнинг тарихий жиҳатдан энг мукаммал қисми ҳисобланади.

Учинчи қисмда (8736 — 10346 варақлар) бевосита Тошкент шаҳрининг XVIII аср учинчи чорагида шаҳарда жорий этилган «чорҳокимлик» давридаги маъмурий бўлиниши—тўрт даҳа тушунчасига асосланган топографияси ва шу маъмурий бирликлар доирасига киритилган атроф ерлар географияси тавсифланган. Шунга биноан бу қисм тўрт фаслга бўлиб келтирилади ва ундан сўнг хотима сифатида (10346 — 10406 варақларда) муаллиф ўз ҳаётини қисқача тасвирлаб, асарни тамомлайди.

Асарнинг тузилиши борасида яна шуни ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, Муҳаммад Солиҳ унинг айрим жилдларини алоҳида-алоҳида ёзганлиги туфайли бўлса керак, биринчи жилд бошланишида берилган муқаддима иккинчи жилднинг биринчи ва иккинчи қисмлари олдида ҳам бир оз кенгайтирилган тарзда яна қайтарилади. Улардан энг тўлиғи — иккинчи жилднинг иккинчи қисмидагисидир. Бундан ташқари, асарнинг ёзилиши узоқ йиллар давом этганлиги натижаси ўлароқ, баъзи саналар ёзилишида тавофут бор. Масалан, хотима қисмида муаллиф ўзининг ўқиш йилларини ёритишга бағишлаган жумлалар мазмунидан у, юқорида айтганимиздек, тахминан 1830 йили туғилганлиги англашилади, ammo илгарироқ эса, иккинчи жилднинг муқаддимасида бобоси олдида ўқиб юрган вақтлари 1249 ҳижрий (1833—1834) йил эканини 3656 варақ ҳошиясида қайд этган. Бундан

муаллифнинг туғилган санаси 1830 йилдан илгарироқ эканлиги маълум бўлади.

Ана шунга ўхшаш баъзи майда чалкашликларни ҳисобга олмаганда, Муҳаммад Солиҳнинг асари, айниқса, унинг иккинчи жилди, Қўқон хонлиги ва Тошкент вилоятининг иқтисодий, сиёсий ва маданий ривожланиш тарихини ёритишда қимматли манба хизматини ўтайди. Масалан, унда XVIII аср охирлари ва XIX аср бошларида Тошкент вилояти ўзича мустақил бўлганлиги, кейинчалик Қўқон хонлигига бўйсундирилиши, ҳукмдорларнинг Тошкент шаҳри ва унга тобе ерлар аҳолисига солиқлар борасида ўтказган жабр-зулмлари, бунга қарши кўтарилган Тошкент аҳолисининг қўзғолонлари батафсил баён этилади. Масалан, шундай халқ қўзғолонлари 1847—1850 йиллар орасида Тошкентда, Сайрамда ва Авлиёота (Жамбул)да бўлиб ўтади. Бу қўзғолонлар шунчалик кенг тус оладики, уларни бостириш учун хонлик лашкарлари сафарбар қилинади.

Шу билан бирга, Муҳаммад Солиҳ асарнинг сўнгги қисмларида Тошкент ва унинг атрофларида юз берган табиий офатлар (зилзила, вабо тарқалиши) ва шаҳар ҳаётидаги турли ҳодисаларни ҳам ўзи кўрган тарзда баён қилади. Бошқалардан эшитганини эса, кимданлигини қайд қилиб, келтиради. Жумладан, у 1863—1864 йиллар орасида (ҳижрий 1280) Сирдарё тошиб, Шоҳрухия вайроналаридаги қадим подшоҳлардан қолган китоб ва ҳужжатлар ётган ерни ювиб кетганлиги, минглаб китоблар сувда оққанлиги, улардан баъзиларини аҳоли сув юзидан олганлигини айтар экан (790-варақ), бу хабарни Бўка мавзеидаги Мулла Жўрабек мингбоши етказди, деб маълумотнинг ишончли эканлигини шоҳид номи билан тасдиқлайди.

Ана шу мулоҳазалар «Тарихи жадидайн Тошканд» шаҳримизнинг ўтмишига оид қимматли манбалардан бири эканлигига ва уни бошқа манбалар, хусусан XIX асрда рус сайёҳлари, олимлари томонидан ёзилган асарлар билан қиёсий ўрганиш шаҳар тарихини, хусусан унинг топографиясини, янада мукамалроқ ёритиш ишида хизмат қилишига далил бўла олади.

ШАҲАР ДЕВОРИ ВА ҚУРҒОНЛАРИ

Тошкент вилоятининг тарихи қўлёзма манбалардан ташқари археологик тадқиқотларда ҳам ёритилиб ке-

линмоқда. Бу ҳақда бир қанча мақолалар, китоблар эълон қилинган. Массон М. Е. «Прошлое Ташкента» (1954), Азадаев Ф. «Ташкент во второй половине XIX века» (1959), Зияев Ҳ. «Тошкентнинг Россияга қўшиб олиниши» (1962), Соколов Ю. А. «Ташкент, ташкентцы и Россия» (1965), Беленицкий А. М. ва бошқалар «Средневековый город Средней Азии» (1973), Буряков Ю. Ф. «Историческая топография Ташкентского оазиса» (1975), Мукминова Р. Г. «Из истории позднесредневекового Ташкента» (1981), Лунин Б. В. «История изучения прошлого и настоящего города Ташкента» (1981), Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Археология институтида тайёрланган «У истоков древней культуры Ташкента» (1982) ва бошқалар.

Мавжуд илмий тадқиқотларда ўрта асрларда ҳозирги Тошкент области территориясида жуда кўп шаҳарлар бўлганлиги ва бу шаҳарлар ўлканинг сиёсий, иқтисодий ҳаётида, бошқа ерлар билан савдо алоқаларида муҳим ўрин эгаллаганлиги қайд этилган.

Одатда шаҳарлар ташқи ҳужумлардан ҳимоя қилиш мақсадида атрофи баланд мустаҳкам девор билан ўралган. Банокат (кейинчалик Шоҳрухия), Харашкет, Унжакет, Чинкет (Чиноз), Шутуркет, Данфағанкет, Залтикет, Банункет, Бинкет (Тошкент), Нужкет, Жабғукет, Хотинкет, Баркуш, Харжанкет, Ардланкет, Кабарна, Фарнкет (Паркент), Заранкет (Заркент), Намадвонак, Нукет, Тункет, Мозортепа, Бештепа, Мунчоқтепа, Куҳисим, Абрлиғ (Овлиғ), Намудлиғ, Даҳкет, Тункет, Бискет (Пискент), Самсирак каби жойлар Тошкент диёрининг ўрта асрлардаги шундай мустаҳкамланган обод шаҳарларидан бўлган³. Қадимги шаҳарлар қолдиғи ҳозирги кунда айрим тепалар кўринишида сақланиб қолган, холос.

Ҳозирги Тошкент шаҳри территориясида узоқ ўтмиш давр давомида бир неча бор шаҳар бунёдга келган. Энг қадимги шаҳар қўрғони қолдиқлари Пролетар, Павлов ва Жуковский кўчалари оралиғида топилган ва I—VIII асрлар давомида шаҳар асосан шу ерда ривожланган. Бу жой Муҳаммад Солиҳ асарида Мингўрик номи билан тилга олинган.

³ Буряков Ю. Ф. Историческая топография древних городов Ташкентского оазиса. Ташкент, 1975, с. 13 (карта).

Тошкент шаҳрининг ундан кейинги асрларда ривожланиши, юқорида эслатилганидек, ҳозирги Эски шаҳар территориясида, аниқроғи, Хадра, Эски Жўва ва Чорсу оралиғида давом этган. Бу шаҳар арабча қўлёзма китобларда Бинкет номи билан маълум. Берунийда тилга олинган Тошкент шаҳри ана шу Бинкетдир.

Ўрта аср географлари Истахрий (IX аср), Ибн Ҳавқал (X аср) ва бошқалар шаҳарнинг қалъа, шаҳристон (ички шаҳар) ҳамда ички ва ташқи рабазлар (шаҳар деворлари) дан ташкил топганлигини ёзадилар. Бундан Бинкетнинг ўша даврдаги йирик шаҳарлардан ҳисобланганлиги англашилади.

Муҳаммад Солиҳ ҳам Тошкент шаҳри ва вилояти ҳақида тарихий китобларда анча қадимдан ҳикоя қилинган, ушбу вилоятда бир қанча қалъалар борлиги қайд этилганлигини ёзади. У аввало, Тошкент ва Тошкент вилоятининг географик ўрнига тўхтаб, бу ерлар «Ажойиб ат-табақот» ва «Ажойиб ал-булдон»⁴ каби китобларда тўртинчи, баъзан эса бешинчи иқлимга киритилганлигини айтади. Сўнгра, вилоятнинг чекка жойларидан Тошкентгача бўлган масофаларни келтиради: Хўжанддан Тошкент шаҳригача бўлган масофа 18 фарсахдир⁵, Сирдарё бўйида жойлашган Банокат, яъни Шоҳрухия харобаларидан Тошкентгача 7 фарсах, шарқда тоғлар этагидан Тошкентгача — 4 фарсах, шимолда эса бу вилоят ерлари Лайс деган жойларгача ястанган, у ерда қишлоқлар ва шаҳар аҳлининг экинзорлари, боғлари бор, бу қисм Туркистон, Утрор, Дашти Қипчоқгача бориб етади, шаҳар яқинидан Фаррак (Чирчиқ) дарёси оқиб ўтади. Шундан кейин муаллиф шаҳарни мустаҳкамлаш борасида қилинган ишларга тўхтаб, XIV—XV асрларда шаҳарнинг баланд девори бўлганлиги ва унинг девори Тошкентда Бароқхоннинг ўғли Дарвишхон (XVI аср), сўнгра Абдуллахон (XVI аср) ҳукм-

⁴ Ўрта асрларда ёзилган бир қанча географик асарлар ана шу номлар билан аталган. Жумладан, Сайид Муҳаммад Тоҳир ибн Абулқосим (XVII аср) «Ажойиб ат-табақот» ва Закариё ибн Муҳаммад ал Қазвиний (XIII аср) «Ажойиб ал-булдон» номли асарлар ёзганлиги маълум.

⁵ XIX асрда Урта Осиёда 1 фарсах тахминан 5,6—9 км ни ташкил этган (ялғариги ўлчовларни ҳозирги бирликларда кўрсатишда Давидович Е. А. «Материалы по метрологии средневековой Средней Азии». М., 1970 китоби ва БСЭнинг 3-нашрига таянилди).

ронликлари даврларида ҳам мавжуд эканлигини қайд этади.

Бироқ кейинги даврларда ташқи душманларнинг ҳужумлари ва вақт таъсирида шаҳар девори хароба ҳолга келган, баъзи қисмлари эса тагигача нураган бўлса керак, Муҳаммад Солиҳ Тошкент шаҳри деворининг Юнусхўжа ва унинг ворислари ҳокимлиги пайтида (1784—1808) қайта тикланганлигини ёзади.

1222 ҳижрий (1808) йили Тошкентни Қўқон хони қўшинлари эгаллади. Юнусхўжа ҳокимлигида қурилган шаҳар девори Қўқон хонининг Тошкентдаги ноиб Лашкар бегларбеги даврига келиб, яна хароба ҳолатга келган эди, дейди Муҳаммад Солиҳ. Шунинг учун Лашкар бегларбеги шаҳар деворини қайта тиклашга киришди. Шаҳарнинг чор атрофи баланд девор билан ўраб олинди, ҳар ер-ҳар ерида миноралар қурилди, дарвозалар ўрнатилди. Шаҳар деворининг баъзи қисмлари илгариги девор ўрнида қад кўтарган бўлса, айрим қисмлари бир оз кенгайтирилди. Жумладан, Анҳор каналининг чап соҳилидаги,— бу канал билан шарқий томондан ўтадиган Шайх Шибли ариғи оралигидаги,— ерлар ҳам шаҳарга қўшиб олинди ва девор билан ўралди. Бу қисмда шаҳар чегараси Тахтапул дарвозасидан бошланиб, Хўжа Аҳрорнинг қирликдаги вақф ерларидан, Шибли ариғининг шарқидан ўтган ва Қатаған (ёки Қўймаскенагас) дарвозасигача давом этган. «Тарихи жадидаи Тошканд»да бу ер «Янги шаҳар» номи билан тилга олинган. Қўқон хони ноибининг ўрдаси ҳам шу қисмда, Анҳор каналининг чап соҳилида қурилган эди.

Рус ёзма манбаларида ҳам Тошкент ҳақида савдогарлар, элчилар ва сайёҳлар келтирган анчагина маълумотлар бор: чунончи Россия подшоси Иван IV нўғойларга юборган элчи Даниил Губиннинг ахбороти (1534 йил); Книга Большому Чертежу (1627) китоби; 1738—1739 йилларда Тошкентга юборилган биринчи рус савдо карвонининг бошлиғи Миллернинг ёзганлари (1762 йили П. И. Ричков томонидан чоп этилган); Тошкент ҳокимининг таклифи билан шаҳар яқинидаги тоғларда қазилма бойликларни ўрганиш мақсадида келган инженер-геологлар М. Поспелов ва Т. Бурнашевларнинг хотиротлари (1800), Филипп Назаровнинг саёҳатномаси (1813—1814) шулар жумласидандир. Бу манбалардаги хабар-

ларнинг бир қисмини А. И. Добросмыслов «Ташкент в прошлом и настоящем» асарида таърифлаб берган⁶.

Чунончи, Тошкентда 1813 йили бўлган Филипп Назаров мазкур Қўқон хони ноибининг ўрдаси ҳақида қуйидагиларни ёзган: «Ўн минг аскар сифадиган бу қўрғон (Эски) шаҳардан $\frac{1}{4}$ вёрст⁷ масофададир; Қўқонга борадиган томондан икки қават баланд тош девор ва иккита чуқур хандақ билан ўралган, шаҳар томондан фақат бир қават девор ва эни 50 сажен⁸ келадиган чуқур канал ажратиб туради. Ўрдага фақат торгина сўқмоқдан ўтиш мумкин, холос. Қўрғоннинг ўртасидаги баландлик ерда сарой қурилган, атрофини чуқурлиги 7 сажен келадиган уч қатор хандақ ўраб туради. Олдинги ҳоким (яъни Юнусхўжа)нинг саройи тамомила вайрон этилган, биз бу ерда бир уюм тошлар ётганини кўрдик, холос»⁹. Маълум бўлишича бу ўрда уч-тўрт йил давомида қуриб битказилган. Кейинчалик унга ёнма-ён янги ўрда қурилган, чунки, Муҳаммад Солиҳ дастлабки иморатни «эски ўрда» деб ёзади. Филипп Назаров эслатиб ўтган Юнусхўжанинг саройи Анҳорнинг ўнг тарафида бўлган.

«Эски шаҳар» номи 1735 йили Тошкентдан Уфага борган савдогар Нурмуҳаммад Мулла Алимовнинг ҳикоясида ҳам учрайди. Унда айтилишича, Тошкент шаҳрининг марказида мустаҳкам тош девор билан ўралган қўрғон бўлган. Қўрғонга олти тарвозадан кирилган. Бу жой «Эски Тошкент» деб аталган. Эҳтимол бу ном ўша пайтда шаҳарнинг Анҳор канали яқинида ташкил топаётган янги қисмига нисбатан берилгандир.

Умуман шаҳар ҳақидаги ахборотларга келсак, Миллер бу ҳақда «Шаҳар узунасига ва энига тўрт вёрстдан келади... баландлиги икки сажен чамасида тупроқ девор билан ўралган», — деб ёзган эди. Ю. А. Соколовнинг ёзишича, Юнусхўжа давридаги (1784—1800) таъмир иш-

⁶ Добросмыслов А. И. Ташкент в прошлом и настоящем. Ташкент, 1912, с. 20, 22.

⁷ Верста — эски рус узунлик ўлчов бирлиги, XVIII аср охиридан бошлаб 1 верст 1,0668 км га тенг.

⁸ 1835 йилгача бир сажен 152 ёки 176 см, ундан кейин — 213, 36 см.

⁹ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. М., 1968. с. 60; Филипп Назаров Қўқон хони Умархон 1812 йили Россияга юборган элчиликка жавобан 1813—1814 йиллари Тошкент ва Қўқонга элчи сифатида келган эди.

ларидан сўнг, шаҳар деворининг баландлиги 26 фут (7,9 м), эни пойдеворида — 6 фут (1,8 м) ва тепа қисмида — 3 фут (0,9 м) бўлган¹⁰.

Муҳаммад Солиҳ ўз даврида шаҳарнинг тўртта чекка нуқтасини кўрсатади: шарқда — Шайх Шибли ариғи ёнидаги Хитой дарвозаси, ғарбда — Кўкча дарвозаси, шимолда — Чигатой дарвозаси, жанубда — Қанғли дарвозаси. Кўрсатилган дарвозалар орасидаги масофани Муҳаммад Солиҳ ўзи қадамлаб ўлчаб чиққан. Унинг йўналишини тахминан, ўзаро кесишган диаметрал чиқиқлар шаклида тасаввур қилиш мумкин. Шунда, шаҳарнинг шарқий дарвозасидан то ғарбий дарвозасигача 8500 қадамни, шимолдан жанубга эса 8100 қадамни ташкил этган.

Филипп Назаровнинг хабар беришига кўра, шаҳар 15 вёрст узунликдаги пахса девор билан ўралган¹¹. Муҳаммад Солиҳ эса шаҳар деворининг айланасини ўз даври ер ўлчовчиларининг ҳисоблашидан келиб чиқиб, 6 фарсах дейди ва ҳар 1000 қадамда биттадан бору¹², ҳар 4000 қадамда битта минора (бурж) қурилганлигини айтади. Албатта, муаллифнинг қадамлаб ўлчагани ҳам, ер ўлчовчилар кўрсатган рақам ҳам нисбатан тахминийдир. Лекин, шунга қарамай, уни ҳозирги метрик ўлчов бирликларида ифодалаш мумкин. Муҳаммад Солиҳ келтирган рақамларга қараганда, шаҳар деворининг умумий йўналиши доира шаклига ўхшаб кетади. Эҳтимол деворни қуришда геометрик ҳисобларга асосланилгандир ҳам. Муҳаммад Солиҳ маълумотлари ва доира юзасини ҳисоблаш формуласидан фойдаланиб шаҳар майдонини аниқласа бўлади. Агар шаҳарнинг бир томонидан иккинчи томонигача ўртача 8300 қадам бўлса ва бир қадамни ўртача 70 см деб олсак, у ҳолда доира юзаси формуласига мувофиқ

$$S = \frac{\pi D^2}{4} = \frac{3,14 \cdot 33.64}{4} = 26,4 \text{ км}^2$$

бўлади. Маълумки, $C = \pi D = 2\pi r$

Демак, шаҳар девори айланасининг узунлиги $C = 2 \cdot 3,14 \cdot 2,9 \text{ км} = 18,2 \text{ км}$.

¹⁰ Добросмыслов А. И. Ташкент в прошлом..., с. 20—21; Соколов Ю. А. Ташкент, ташкентцы..., с. 37.

¹¹ Назаров Ф. Записки..., с. 60.

¹² Бору — кўрғон деворининг махсус ўқ отиш учун мосланган пана жойи; амбразура.

Энди бошқа манбалардаги маълумотлар билан солиштирайлик. Археологик тадқиқотларга биноан Минг-ўрикдаги дастлабки шаҳар майдони тахминан 30 гектарни ташкил этган. Ҳозирги Эски шаҳар қисмида қад кўтарган шаҳар территориясининг катталиги X аср географларининг ёзишича, энига ва бўйига бир фарсахдан бўлган. Нурмуҳаммад Алимовнинг ҳикоясида шаҳарнинг бир дарвозасидан иккинчисигача ярим кунлик йўл деб кўрсатилган. Миллер (1739) бўлса, Тошкент шаҳри асосан текис жойда жойлашган, узунасига ва энига тўрт вёрстдан келади, деган эди. XIX асрнинг иккинчи ярмидаги шаҳарнинг катталиги ҳақида А. И. Добросмыслов қуйидагича хабар қилади: «...шаҳар 24 вёрст келадиган девор билан ўралган, узунлиги шимолдан жанубга 6 вёрст, ғарбдан шарққа 4 вёрст»¹³. Миллер келтирган рақамларга асосланиб, Ю. А. Соколов шаҳар майдонини 12 км² деб топди. Демак, Муҳаммад Солиҳ даврида шаҳар территорияси Миллер давридагига қараганда 2,2 марта катта бўлган. Агар Муҳаммад Солиҳ шаҳар девори Темур замонидан сўнг, фақат Юнусхўжа даврига келиб қайта тикланди,— деган сўзларини эътиборга олинса, у ҳолда XV асрдаги Тошкент майдони шаҳарнинг XIX асрдаги майдонидан икки барабар кичик бўлиб чиқади. Лекин, Муҳаммад Солиҳнинг яна, шаҳар девори кейинги даврларда асосан Темур замонида мавжуд девор устида қайта тикланди деб ёзганидан, шаҳар ҳамма томонга бир хилда эмас, балки айрим қисмларидагина кенгайиб борган деб хулоса қилиш мумкин.

УН ИККИ ДАРВОЗА

Кўпчилик ўрта аср шаҳарларидагидек, Тошкент шаҳри деворининг ҳам турли томонларига дарвозалар ўрнатилган эди. Дарвозалар шаҳарнинг ташқи дунё билан алоқасида муҳим восита вазифасини ўтаган.

«Тарихи жадидаи Тошканд» китобида Тошкентнинг 12 дарвозаси борлиги ва бу дарвозалар XIV аср охири ва XV аср бошларида ҳам мавжудлиги айtilган. Уша вақтда ҳар бир дарвозани кўриқлаш маълум бир қабила вакиллариغا топширилганлиги учун шу қабилалар

¹³ Добросмыслов А. И. Ташкент в прошлом..., с. 51.

номлари билан аталган,— дейди Муҳаммад Солиҳ. Асарда ўша даврга оид дарвозаларнинг тўла рўйхати берилиб, баъзиларининг номлари изоҳланган.

1. Қиёт дарвозаси — қиёт қабиласи номидан, қадимда Паркент дарвозаси, кейинчалик Қўқон дарвозаси деб аталган.

2. Турклар дарвозаси — турк қабиласи номидан.

3. Ўзбек дарвозаси — ўзбек қабиласи номидан.

4. Тахтапул дарвозаси.

5. Қорасарой дарвозаси — қорасарой қабиласи номидан.

6. Чигатой дарвозаси — Чингизхон авлодидан бўлмиш Чигатой улуси номидан.

7. Суъбониён (Сағбон) дарвозаси.

8. Қўкча дарвозаси — бу ҳам қабила номидандир.

9. Камондорон дарвозаси — камондоронлар бузуқ қабиласидан бир тоифага мансуб.

10. Қанғли дарвозаси — бир қабиланинг номидан.

11. Бешоғоч дарвозаси — бу ҳам қабила номидан.

12. Қатаған дарвозаси — қатағон қабиласи номидан; Муҳаммад Солиҳ вақтида бу дарвозанинг номи Қўймаскенагас бўлган экан¹⁴.

Дарвоза номларининг Муҳаммад Солиҳ томонидан бундай аталиши ўзига хос бир хил изоҳ сифатида қадрлидир.

Тошкент шаҳрининг анча илгариги даврлардаги дарвозалари ҳақида ҳам ёзма манбаларда айрим маълумотлар сақланиб қолган. Масалан, Истахрий (IX аср) шаҳар шаҳристонини (қалъасини) 3 дарвозаси (Абул Аббос, Қаср, Гунбаз), ички рабазнинг 10 дарвозаси (Хамдон, Оҳанин, Мир, Фарқон, Қад, Карманж, Куйи Саҳл, Рашидижак, Куйи хоқон, Кашки деҳқон) ва ташқи рабазнинг 7 дарвозаси (Фаргад, Хашкат, Сандижак, Оҳанин, Бакрдижак, Сакрак, Бафаряд) борлиги ҳақида ёзган. Лекин Муҳаммад Солиҳнинг XIV аср охири ва XV аср бошлари учун келтирган рўйхатида Истахрий кўрсатган дарвозаларнинг бирортаси ҳам қайд этилмаган. XIV—XV асрлар учун хос юқорида санаб ўтилган баъзи дарвоза номлари эса шаҳар тараққиётининг кейинги даврларида ҳам сақланиб қолган.

¹⁴ УаССР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмаси. № 7791, 887-варақ. (Кейинги бетларда қўлёзманинг номери ва варақлари қавс ичида бериллади).

Шаҳар дарвозалари сони ҳар доим ҳам 12 та бўла-
вермаган. Вақти-вақти билан у ёки бу дарвоза зарур деб
топилмаганда вақтинча бекитилиб ташланган. Шу са-
бабдан бўлса керак шаҳар дарвозаларининг сони тур-
ли даврларда ёзилган манбаларда турлича кўрсатилган:
Миллер — 8, Поспелов — 6, Филипп Назаров — 12. Фа-
қат Миллер дарвозаларнинг номини ва улар шаҳар-
нинг қайси томонида жойлашганини айтиб ўтган:
Самарқанд дарвоза — жануби-ғарбда, Бешоғоч ва Тер-
сарик дарвозалари — жанубда, Шайхантаҳур дарвоза-
си — шарқда, Тарсахон дарвозаси — шимоли-ғарбда,
Капкан (Қопқа) дарвозаси — шимолда, Точки (Кўкча)
дарвозаси — ғарбда¹⁵.

Шаҳар девори охири бор XIX аср биринчи чораги-
да Лашкар бегларбеги ҳокимлиги даврида қайта тик-
ланганида, унга 12 та дарвоза қурилган. Бу дарвоза-
лардан тўрттаси — Лабзак, Оққўрғон, Қўқон, Қўймас
шарқ томондан шаҳарга кейинчалик қўшиб олинган
қисмдаги деворда қурилган эди.

Муҳаммад Солиҳ ўз даври учун дарвозалар рўйха-
тини бермаган. Лекин китобнинг XIX аср иккинчи ярми
воқеалари баён этилган қисмида ҳар жой-ҳар жойда
қуйидаги дарвоза номлари учрайди: Бешоғоч (Қанғ-
ли), Хиёбон, Самарқанд, Кўкча, Чигатой, Сағбон, Қора-
сарой, Тешик-қофқа (Дарвишак-қофқа), Тахтапул,
Ўзбек (Лабзак), Оққўрғон (Турк, Хитой), Қўқон (Пар-
кент, Қиёт), Қўймас (Қирилмос), Эски Шердор дарвоза-
си (бу номлар орасида бир дарвозанинг ҳар хил атали-
ши ёки маълум бир даврдагина мавжуд бўлиб, сўнг
ўзгариб кетган дарвозалар номининг тилга олиниши
ҳисобидан уларнинг умумий сони ортиб кетган). Худди
ана шу давр учун А. К. Гейнс шаҳар дарвозаларининг
тўла рўйхатини тўрт даҳа бўйича ажратиб ёзган:
1. Лабзак, Тахтапул, Қорасарой; 2. Сағбон, Чигатой,
Кўкча; 3. Самарқанд, Қамолон, Бешоғоч; 4. Қўймас,
Қўқон, Қашқар¹⁶.

Н. А. Маев (1876) ҳам А. К. Гейнс рўйхатидаги дар-
возалардан 11 тасини санаб ўтган, фақат Чигатой дар-
возасини айтмаган, холос. Лекин битта дарвозани

¹⁵ Добросмыслов А. И. Ташкент в прошлом..., с. 21; Соко-
лов Ю. А. Ташкент, ташкентцы... с. 34.

¹⁶ Гейнс А. К. Собрание литературных трудов, т. II, СПб.,
1898; Добросмыслов А. И. Ташкент в прошлом..., с. 42.

«Кучи-мазар» деб атаган. Бу Кўкча дарвозаси бўлиши керак. А. К. Гейнс санаб ўтган дарвозалардан Тахтапул, Қорасарой, Сағбон, Чигатой, Кўкча, Самарқанд, Бешоғоч, Қўқон дарвозалари Муҳаммад Солиҳ томонидан ҳам қайд этилган бўлиб, булардан дастлабки бештаси XIV—XV асрлар даври учун берилган дарвозалар рўйхатида ҳам бор.

Қатағон дарвозасини ҳозир Қўймас-кенагас деб аташади,— ёзади Муҳаммад Солиҳ. «Тарихи жадида»да ёзилган Қирилмос дарвозаси ҳам айнан шу Қўймас-кенагас дарвозасидир. Асарда ёзилишича, бу дарвоза яқинида Қўймас ёки Қирилмос тепалиги бўлган, кейинчалик генерал Черняев (1865—1870 йиллар орасида) уни девор билан ўраб, қўрғонга айлантирган. Қирилмос дарвозаси Қўқон хони ноибининг ўрдаси билан Бешоғоч дарвозаси оралигида бўлган. А. К. Гейнс бу дарвоза номини Қоймас шаклида ёзган. Муҳаммад Солиҳнинг ёзишича, Қирилмос дарвозаси олдида чуқур жарлик бўлган ва бу жарлик ҳоким саройига ўтадиган йўлда табиий тўсиқ вазифасини ўтаган. Жарлик тарафидан қўрғонга фақат Қирилмос дарвозаси ёнидаги торгина йўлакдан ўтиб бўларди, холос. Бу йўлак ҳақида Филипп Назаров ҳам эслатиб, ҳоким қўрғонига фақат тор сўқмоқ орқали ўтилади, деб ёзган эди¹⁷. Шундай қилиб, Муҳаммад Солиҳнинг Қўймас-кенагас ва Қатағон айнан бир дарвозадир, деган сўзларидан, Лашкар бегларбеги даврида қурилган Қўймас-кенагас дарвозаси Темур замониغا мансуб бўлган Қатағон дарвозасининг номи бўлиб чиқади.

Муҳаммад Солиҳ эслатиб ўтган яна бир дарвоза — Эски Шердор дарвозаси ҳоким ўрдаси билан Қирилмос дарвозаси оралигида бўлган. У Лашкар бегларбеги замонида ўрда деворига ўрнатилгану Муҳаммад Солиҳ асарини ёзаётган даврида беркитиб юборилган.

Шаҳар деворида кейинчалик қурилган дарвоза номларининг анча илгариги дарвоза номлари билан мос тушиш ҳолларини яна бошқа мисолда ҳам кўриш мумкин. Масалан, Муҳаммад Солиҳ Қиёт дарвозаси қадим замонларда Паркент дарвозаси дейилган, кейинчалик эса Қўқон дарвозаси номини олган, дейди. Ҳақиқатда ҳам Паркент дарвозаси шаҳарнинг анча қадимги

¹⁷ Назаров Ф. Записки..., с. 60.

дарвозаларидан бўлган. Бу ном Истахрий кўрсатган дарвозалар рўйхатида «Фаргад» шаклида учрайди.

Маълумки, шаҳар майдони илгари анча кичкина бўлган. Юқорида ёзилганлардан, шаҳар кенгаябориб, унинг деворларига янги дарвозалар ўрнатилганда, улардан баъзи бирларига эски дарвозаларнинг номлари қўйилган деган хулоса чиқади.

Оққўрғон дарвозаси Темур замониغا мансуб дарвозалар рўйхатида Турк дарвозаси деб аталган. У яна Қашқар дарвозаси ҳам дейилган. Сабаби шундаки, XIX асрнинг 40-йилларида, шаҳарнинг янги ташкил топган қисмида, Қашқардан чекиниб қайтаётган қўқонлик Муҳаммадалихон (1822—1842) қўшини билан келган қашқарликлар яшашарди. Бу ер то 1966 йилги зилзилагача Қашқармаҳалла деб аталарди. Оққўрғон дарвозаси шаҳарнинг Дўрмонча қишлоғи устидан кун чиқар томонида эди, дейди Муҳаммад Солиҳ. Бу дарвоза нега Оққўрғон деб аталишини Муҳаммад Солиҳ шундай изоҳлайди. Шаҳарнинг шарқий қисми яқинидаги Хўжа Аҳрорнинг вақф ерлари ҳозир Оққўрғон деб аталади. Муҳаммад Солиҳ 1840 йиллар тарихий воқеаларини ҳикоя қилаётганида ҳам бу жойларни Хўжа Аҳрорнинг вақф ерлари деган. Бу ерлар Шайх Шибли (Човли) ариғининг шарқий томонида бўлган.

«Тарихи жадидаи Тошканд»да Қашқар дарвоза деган ном учрамайди, лекин бир марта Хитой дарвозаси тилга олинган. Муҳаммад Солиҳнинг ёзишича, Хитой дарвозаси шаҳар деворининг шарқий қисмида Шайх Шибли ариғи ёнида, яъни Оққўрғон дарвозаси билан бир жойда бўлган. Демак, Турк, Оққўрғон, Хитой ва Қашқар бир йўналишдаги дарвозанинг номлари. Хитой дарвозаси номининг келиб чиқиши Тошкент шаҳрининг географик жойлашиши билан боғлиқ бўлиши керак. Тошкент орқали қадимдан турли мамлакатларнинг савдо карвонлари қатнаган. Буюк ипак йўлининг бир тармоғи ҳам Тошкент орқали ўтган. Шаҳар Ўрта Осиёдан Хитойга боровчи савдо йўлининг шимолий тармоғи устида ҳам эди. Бу йўл Еттисув йўли номи билан машҳур бўлган. Йўлнинг жанубий тармоғи Фарғона водийси орқали ўтганлиги сабабли Фарғона йўли деб аталарди. Масалан, подшоҳ Шоҳрух томонидан Хитойга юборилган элчиларнинг (XV асрнинг биринчи чораги) йўли Самарқанд-Тошкент-Сайрам-Еттисув орқали ўтган.

Муҳаммад Солиҳ эслатиб ўтган Хиёбон дарвозаси рус ёзма манбаларининг баъзиларида Камолон дарвозаси деб тилга олинган. «Тарихи жадида»да Камолон маҳалла номи сифатида учрайди. Хиёбон номи шаҳарнинг бу қисмида боғ-роғлар нисбатан кўп бўлганлиги учун берилган бўлиши керак. Миллер бу дарвозани Терсарик деб атаган. Ю. А. Соколов ўз китобида Миллер ёзиб кетган дарвоза номларидаги Тарсахон—Чигатой, Қопқа—Қорасарой ва Тахтакўс—Тахтапул номларига тўғри келади, дейди¹⁸.

Муҳаммад Солиҳ шаҳарнинг бу қисмида Қорасарой ва Тешик-қофқа каби номларни алоҳида дарвозаларнинг номлари сифатида таърифлайди. Тешик-қофқа номи бошқа бир жойда Дарвишак-қофқа деб ҳам аталган. М. Е. Массон Тошкентнинг тарихий-топографик картасини тузганда, Тешик(қофқа)ни Қорасарой дарвозасидан шарқроқда кўрсатган. Қорасарой дарвозасининг номи Муҳаммад Солиҳ асарида XIV—XV асрларга мансуб дарвозалар рўйхатида ҳам, XIX аср иккинчи ярми тарихий воқеалар баёнида ҳам эслатилган. Бу дарвоза шаҳарнинг шимолий қисмидаги асосий дарвозалардан ҳисобланарди. Тешик-қофқанинг яна Дарвишак-қофқа деб аталиши, бу йўлак (тешик)нинг Дарвишхон замонида (XVI аср) очилиб дарвоза ўрнатилганига ҳам ишора бўла олади.

Муҳаммад Солиҳнинг ёзишича Чигатой дарвозаси шаҳарнинг шимолида, Қанғли дарвозаси эса жанубида бўлган. Қанғли дарвозаси бошқа манбаларда ҳам тилга олинган Бешоғоч дарвозасига тўғри келади.

Кўкча дарвозаси шаҳарнинг ғарбий деворида қурилган эди. «Тарихи жадида»да, бу дарвозадан Қорақамишга ва Самарқанд томонларга бориларди, дейилган. Шаҳарнинг шимолий қисмида, юқорида қайд этилган Қорасарой дарвозаси ва Тешик-қофқа йўлагидан ташқари, яна Сағбон ва Тахтапул дарвозалари эслатиб ўтилган.

Лабзак дарвозаси Тошкент шаҳри Кўқон хонлиги таркибида бўлган даврда (XIX аср) қурилган бўлиб, Тахтапул ва Оққўрғон дарвозалари оралиғида жойлашган эди. Бироқ, Лабзак дарвозаси «Тарихи жадида»да эслатилмаган. Лекин, шаҳарнинг сув тармоқларини ёз-

¹⁸ Соколов Ю. А. Ташкент..., с. 34.

ганда, Муҳаммад Солиҳ Шайх Шибли ариғи Ўзбеклар дарвозасидан шаҳарга кириб, Қиёт дарвозасидан ташқарига оқиб чиқади, дейди. Ана шу мулоҳазадан келиб чиқиб, Ўзбек ва Лабзак номлари битта дарвозага тегишли номлардир деб фараз қилиш мумкин.

XIX асрнинг иккинчи ярмида шаҳар девори ва дарвозалари бирин-кетин бузила бориб, тез орада уларнинг изларини ҳам топиш мушқил бўлиб қолган. Сабоби, бир томондан шаҳар территориясининг кенгайиб боришида бўлса, иккинчидан, бу девор ва дарвозаларни сақлашга ҳам эҳтиёж қолмаганлигида эди. Натижада, улар ўз ҳолича ташлаб қўйилди. Масалан, XX аср бошларидаги шаҳар девори ва дарвозалари ҳақида А. И. Добросмыслов шундай ёзади: «Эски Тошкентнинг девор ва дарвозаларининг кўп қисми нураб бўлган, қолганлари ҳам бузилиб тамом бўлмоқда»¹⁹.

Бироқ дарвозалар вайрон бўлгани билан уларнинг номлари шаҳарнинг шу дарвозалар жойлашган қисмлари номига айланиб, узоқ вақт сақланиб қолмоқда. Бунга Бешоғоч, Камолон, Самарқанд дарвоза, Кўкча, Чигатой дарвоза, Сағбон, Қорасарой, Тахтапул, Лабзак каби номларни кўрсатиш мумкин.

Қўриниб турибдики, Муҳаммад Солиҳ асарида Тошкентнинг шаҳар девори ва дарвозалари ҳақида анча батафсил маълумотлар бор. Бу маълумотлар шаҳар топографияси ва тарихини бошқа манбалар билан қиёсий ўрнатишда муҳим аҳамиятга эга. Дарвозаларнинг ўрнатиш ўринлари билан боғлиқ шаҳарнинг у ёки бу даврга оид турли дарвозаси ўзгариб борганлигини кузатиш шаҳар майдонининг асрлар давомида қанчалик кенгайиб борганлигидан ҳам дарак беради. Шу билан бирга, Муҳаммад Солиҳ асарида айрим масалаларда, юқорида айтиб ўтилганидек, баъзи чалкашликлар учрашни ҳам унутмаслик керак. Масалан, шаҳар деворини тавсифлаш асносида муаллиф унинг баландлигини 50 газ, эни 20 газ дейди. Маълумки, газ узунлик ўлчов бирлиги бўлиб ўртача 90 см га баробар бўлган. Шунга қиёсланса, деворнинг ўлчами ҳаддан ортиқ даражада ортиб кетади.

¹⁹ Добросмыслов А. И. Ташкент в прошлом..., с. 74.

ТҮРТ ДАҲА

Даҳа истилоҳи қадимда маъмурий территориал тушунчада шаҳарнинг ўн маҳалласини ўз ичига олган қисмини англатган. Шаҳарнинг ривожланиш ва кенгайиши жараёнида давр ўтиши билан маҳаллалар сони ортиб, улар ўрнашган территория кенгайиб борган бўлсада, «даҳа» маъмурий бирлик, район маъносида истеъмолда қолаверган. Тошкентнинг тўрт даҳага бўлиниши ҳам ана шу қабилда қадим даврлардаёқ жорий этилган. Ҳатто XVIII асрнинг учинчи чорагида ўзаро феодал курашлар натижасида вилоятни бир марказдан идора қилиш мумкин бўлмай қолган пайтда, ана шу тўрт даҳа асосида чорак аср давомида «чорҳокимлик» барпо этилганлиги тарихда маълум. Тошкент хони Юнусхўжа (1784—1800) бу тарқоқликка барҳам бериб, шаҳар ва унинг атроф вилоятларида ягона Тошкент давлати тузган вақтларда ҳам, мазкур тўрт маъмурий бирлик (даҳа)лар истеъмолда қолаверган. Муҳаммад Солиҳ уларни кўпроқ «Тошкент рукн (устун)лари» деб атасада, «даҳа» сўзини ҳам ишлата беради. Рукн (яъни даҳа)ларнинг номлари: Шайхантаҳур, Ҳазрат Имом Қаффоли Шоший, Зангиота, Шайх Зайниддин. Бу номларнинг халқ орасида кенг тарқалган бошқача аталиши ҳам бўлган. Чунончи Ҳазрат Имом Қаффоли Шоший даҳаси — Себзор, Шайх Зайниддин даҳаси — Кўкча, Зангиота даҳаси — Бешоғоч деб аталган.

«Тарихи жадида»да Жангоҳ ариғи кўприги, Хўжа Аҳрорнинг жоме масжиди, Пўлодбий Тошкандий Тинчбофий масжиди, Чорсу чорраҳаси билан чегараланган оралиқ жой шаҳарнинг марказ қисми сифатида тавсифланган. Бу территория ҳозирда Хадра майдони, А. С. Пушкин номли маданият ва истироҳат боғи, М. И. Калинин майдони, Октябрь бозори (Эски Жўва) ва Кўкалдош мадрасаси рўпарасидаги Охунбобоев майдони билан чегараланган қисмга тўғри келади. Шунингдек, Урда атрофи ҳам шаҳарнинг яна бир сераҳоли қисми бўлган. Анҳор ариғидан шарқда жойлашган бу қисмини Муҳаммад Солиҳ «Янги шаҳар» деб атайди. Маъмурий жиҳатдан Шайхантаҳур даҳасига тобе бўлган бу жойда ҳам Муҳаммад Солиҳнинг хабар беришича кичикроқ бозор, савдо дўконлари ва расталари бўлган.

Шайхантахур даҳаси. Шаҳарнинг шарқий томонида. Даҳанинг номи шайх Умар Боғистонийнинг ўғли шайх Хованди Таҳур (вафоти 1359) номидан олинган, деб ёзади Муҳаммад Солиҳ. Сўнгра, бу даҳанинг боғ, экинзор ва ўсимликлари, мадрасалари, ҳаммомлари, «муқаддас» жойлари ва қабристонлари, машҳур кишилари, ҳамда шу даҳага туташган шаҳарнинг шарқий томонидаги ерлар ҳақида ҳикоя қилинади. Шайхантахур даҳасини икки қисмга — шаҳар ичи ва шаҳар деворидан ташқаридаги қисмларга ажратиб, бошқа даҳаларга нисбатан боғлар, экинзорлар ва ўсимликларга бой деб таърифлайди.

Ҳазрат Имом Қаффоли Шоший даҳаси. Шаҳарнинг шимолий қисмини ўз ичига олади. Муҳаммад Солиҳ пайтида бу даҳа кўпроқ Себзор деб аталган. Ҳозирги вақтда Ҳазрати Имом номини қисқартирилиб Хастимом деб талаффуз қилинади. Шу билан бирга, Себзор номи ҳам сақланган. Бу даҳа номи ҳазрат Имом Қаффоли Шоший номидан олинган, дейилади. Бу шахс асли тошкентлик бўлиб, унинг тўла исми Абу Бакр Қаффоли Шоший эди (903—976). Қабри шаҳарнинг ушбу даҳасида, ҳозир ҳам мавжуд. Гафур Гулом кинотеатрининг ғарб томонида, Бароқхон мадрасаси биносидан 120 метр чамаси шимолроқда. Бу жойда баланд гумбазли мақбара бор. Олд томони шимолга қараган, Қаффоли Шошийнинг қабри макбаранинг орқа қисмида. Мақбаранинг эшигига «Абу Бакр Қаффоли Шоший мақбараси, XVI аср архитектура ёдгорлиги» деб ёзиб қўйилганига қараганда, қурилманинг кейинги даврда бунёд этилганлиги маълум бўлади. Илгари мақбара жануб томондан қабристонга уланиб кетарди. Қабристон эса мадрасанинг ёнидан ўтган кўчагача давом этган, кириш эшиги ҳам шу йўл томондан бўлган. Ҳозирги вақтда мақбарадан то Бароқхон мадрасаси биносигача кенг майдондир.

Муҳаммад Солиҳ бу даҳадаги мадрасалар, масжидлар, қабристонлар, машҳур шахслар, булоқлар ва шу районга туташган шаҳар ташқарисидagi ерлар ҳақида ҳикоя қилади.

Шайх Зайниддин даҳаси. Бу даҳа шаҳарнинг ғарбий қисмидан иборат бўлиб, Имом Шайх Зайниддин (тахминан XIII аср) номига қўйилган, унинг мазори ҳам шу ерда. Муҳаммад Солиҳ даврида бу даҳа Кўкча деб аталган. «Тарихи жадида»да бу районнинг таърифи олдинги

иқкита даҳаникига нисбатан қисқароқ берилган. Таниқли шахслар, масжидлар, шаҳар ичи ва ташқарисидаги боғ-роғлар, экинзорлар ҳақида ёзилган.

Зангиота даҳаси шаҳарнинг жанубий қисмини ташкил этиб Зангиота²⁰ исми билан аталган. Муҳаммад Солиҳ вақтида Бешоғоч деб аталарди. Қисқача таърифланган; таниқли шахслар, қабристонлар, шаҳар ичи ва ташқарисидаги боғ ва экинзорлар таъсифланган.

Маҳаллалар. Маълумки, ҳар бир даҳа бир қанча маҳаллалардан ташкил топган. «Тарихи жадида»да Ялангқаря, Тахтапул, Баландмасжид, Ҳофиз Кўҳакий, Оқмачит, Қашқарликлар, Девонбеги, Тунчабоф (ёки Тинчбоф), Қиёт, Себзор, Қўштут, Қорабоғди (ёки Қорёғди), Янги шаҳар, Ганжтепа, Турк, Сарфароз, Санчиқмон (Чақиқмон), Тепа, Хиёбон каби маҳаллаларнинг номлари эслатиб ўтилган.

Тошкент маҳаллалари ҳақида аниқроқ маълумотларни Н. А. Маев (1876) келтирган. Бу маълумотлар Муҳаммад Солиҳ асари ёзилган вақтга тўғри келиши билан ҳам диққатга сазовордир. Унинг кўрсатишича, Тошкентда ўша пайтда 149 маҳалла бўлган. Бундан Шайхантаҳур даҳасида — 48, Себзор даҳасида — 38, Кўкча даҳасида — 31, Бешоғоч даҳасида — 32 маҳалла борлиги ёзилган.

Иигирманчи асрнинг биринчи чорагида Н. Г. Маллицкий Тошкент маҳаллаларини, уларнинг рус авторлари томонидан ёритилиш тарихидан бошлаб ўрганиб чиқди ва бу ҳақда илмий асар эълон қилди²¹. Шунинг ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, келтирилган ҳамма рўйхатларда ҳам маҳалла номларининг ёзилишида озми-кўпми хатолар бўлган. Илмий жиҳатдан бир шунча мукамал ўрганилиб тузилган Н. Г. Маллицкий рўйхатида ҳам маҳаллий талаффузнинг бузилишидан келиб чиққан талайгина ноаниқликлар бор. Масалан, Девонбеги — Доом-беги, Қиёт—Киот, Қорабоғди (ёки Қорёғди) — Керюди шаклларда ёзилган. Бироқ, маҳаллаларнинг мавжуд рўйхатларида, у ёки бу маҳалла номининг айрим ўзгаришлар билан ёзилишидан қатъи назар, улар-

²⁰ Зангиота (вафоти йили 1258) тошкентлик. «Подачилар пири» сифатида машҳур бўлган, шу сабабдан уни кўпинча Чўпонота ҳам деб аташган.

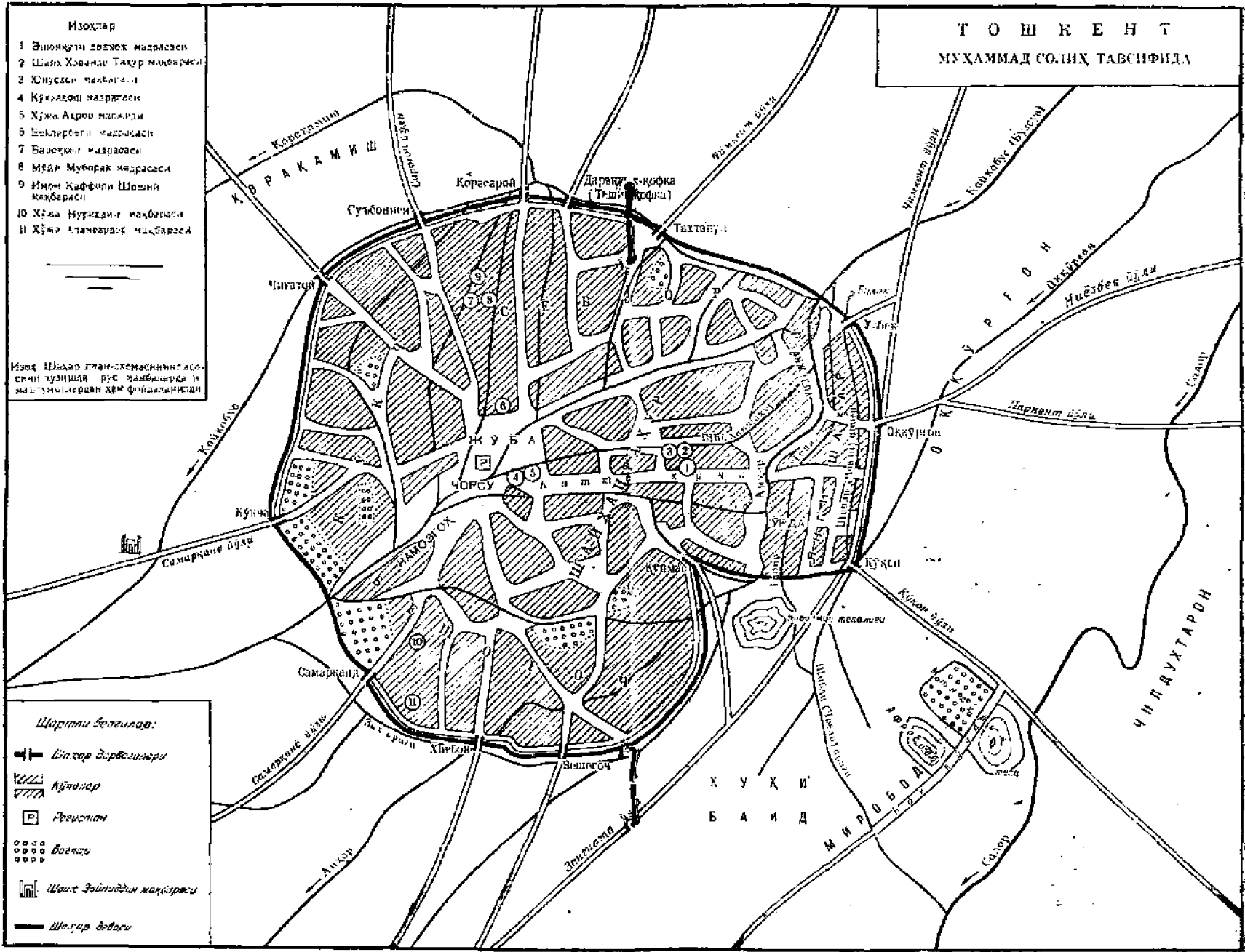
²¹ Маллицкий Н. Г. Ташкентские махалля и мауза. Ташкент; 1927.

ТОШКЕНТ
МУҲАММАД СОЛИҲ ТАВСИФИДА

- Изоҳлар
- 1 Эшонқул дераҳ мадрасаси
 - 2 Шайх Хавоно Таҳур мадрасаси
 - 3 Юсуф мадрасаси
 - 4 Қўқондор мадрасаси
 - 5 Хўжа Аҳрор мадрасаси
 - 6 Ёшларнинг мадрасаси
 - 7 Барқул мадрасаси
 - 8 Муҳаммад Муборак мадрасаси
 - 9 Имом Каффи Шайх мадрасаси
 - 10 Хўжа Нурзоди мадрасаси
 - 11 Хўжа Атажондор мадрасаси

Изоҳ Шайхлар гилас-серамакнинг асосий турида рус мадбаларида и мадбалардан ҳам фойдаланишди

- Шарҳи белгилари:
- Шайхлар дераҳлари
 - Кўчалар
 - Роҳистон
 - Бомба
 - Шайх Зайноддин мадрасаси
 - Шаҳар девари

да маҳалла номларининг санаб ўтилишининг ўзиёқ катта илмий аҳамиятга эга.

Кўчалар. Даҳалар ва маҳаллалар қинғир-қийшиқ, кўпинча тор кўчалар билан бир-биридан ажралиб турарди. Кўчаларнинг номлари одатда, уларнинг катта-кичиклигига қараб (Катта кўча), маҳаллалар номлари билан (Қоратош кўча, Ўқчи кўча), шу кўчада яшаган бирор таниқли шахс номи билан, шаҳардан қайси томонга қараб чиқилишига қараб (Паркент йўли, Қўқон йўли, Заңгиота йўли, Чимкент йўли), жой рельефининг тузилишига қараб (Паскўча, Баландкўча, Жаркўча), шу кўчадаги бирор машҳурроқ жой номи билан (Эски Намозгоҳ кўчаси) ёки касб-ҳунар билан боғлиқ (Дегрез, Парчабоф) ва ҳоказо ҳолда аталган.

Тошкент шаҳрининг энг катта кўчалари марказдан, яъни ҳозирги Эски шаҳардан дарвозалар томон йўналган эди. «Шаҳарда сажкизта катта кўча бўлиб, ҳаммаси шаҳар дарвозаларига олиб чиқади, қолган кўчалар жуда тор, эни бир ярим саженга етар-етмас» — деб ёзган эди Миллер. М. Поспелов ва Т. Бурнашевлар ҳам шаҳар кўчалари жуда тор ва нотекислигини қайд этганлар. Шаҳарнинг марказий кўчасини Муҳаммад Солиҳ Катта кўча деб атайдди. У тахминан ҳозирги Навоий кўчасига тўғри келади. Кўкча, Хиёбон (Камолон), Чигатой, Сағбон, Қорасарой дарвозаларига борадиган кўчалар ҳам эслатиб ўтилган. XIX аср иккинчи ярмидаги рус адабиётларда ҳам шаҳарнинг бош кўчалари дарвозалар номи билан аталган. Асосий кўчалардан ташқари, яна шаҳар деворининг ичкарасидан айланасига кўча ўтган бўлиб, у баъзи жойларда кенгроқ бўлса, айрим ерларда сўқмоққа ўхшарди, баъзан эса девор яқинидаги маҳаллалар орасидан ўтарди.

Шаҳар кўчаларига тош-шағал тўжиш 1884 йилдан бошланди. Биринчи бўлиб ҳозирги Навоий кўчасига тош-шағал тўкилиб, у Тошкўча номини олди ва айни вақтда яна Шайхантаҳур кўчаси деб ҳам аталарди. Шаҳар кўчаларини фонар (фонус)лар билан ёритиш Тошкент шаҳри Россия таркибига қўшиб олингандан (1865) кейингина йўлга қўйилди. 1887 йилга келиб шаҳар кўчаларида жами 606 фонар (асосан Янги шаҳар қисмида) ўрнатилган эди²².

²² Добросмыслов А. И. Ташкент в прошлом..., с. 182.

«Тарихи жадида»да Тошкентнинг мадраса, масжид, мақбара, майдон, бозор, ҳаммом, карвонсарой каби диққатга сазовор жойлари ҳақида ҳам маълумотлар келтирилган.

Мадрасалар. Шайхантаҳур даҳасида. *Хўжа Аҳрор мадрасаси*, 1451 йил қурилган, 21 ҳужраси бўлган. Мадрасага Оққўрғон ариғи атрофидаги ерлар вақф қилиб белгиланган.

Кўкалдош мадрасаси. Муҳаммад Солиҳ бу мадрасани Бароқхоннинг ўғли султон Дарвишхон (XVI аср) қурдирганини айтади. А. И. Добросмисловнинг ёзишича, бу мадраса Бешоғоч даҳасига оид бўлган. У дастлаб уч қаватли, 38 ҳужрали бўлиб, Добросмислов асарини ёзаётган вақтидаёқ унинг фақат бир қавати сақланган, таъминан 1904 йили таъмир қилинган²³.

Эшонқули додхоҳ мадрасаси. Юнусхон мақбарасидан жануброқда, кўча юзида бўлган. Тўрт тарафдан бир-бирига қаратиб қурилган бинолардан иборат эди. Урталикда қолган эски Лангар ҳовузи тупроқ билан тўлдирилиб мадраса ҳовлиси саҳнига айлантирилди. Эшонқули додхоҳ Тошкент ҳокими Лашкар бегларбегининг (XIX асрнинг биринчи ярми) тўнғич ўғли эди. Лашкар бегларбеги Қайкобус ариғи ёнидаги жарликда иккита тегирмон қурдириб, улардан тушадиган даромадни ана шу мадрасанинг вақфига ажратган.

Юнусхон мадрасаси. Юнусхон (вафоти 1487 йили) мақбараси ёнига қурилган мадраса, пишиқ гиштан ишланган, Юнусхоннинг вақфга ажратган ерларидан тушган даромад ҳисобида турарди.

Муҳаммад Солиҳ Шайхантаҳур даҳасида яна бир мадраса — Қосимбой Қаротутий мадрасасини эслатган. Лекин у ҳақда тафсилотлар келтирмаган.

Ҳазрат Имом (Себзор) даҳасида. *Бароқхон мадрасаси*²⁴, имом Қафқол Шоший мақбараси яқинида. Дастлаб мадраса бўлган бу бино, кейинчалик, маълум вақтга масжидга айлантириб қўйилганди. Мадрасага 1866 йилги зилзиладан анча шикаст етди, дейди Муҳаммад Солиҳ. Бундан олдинги даврларда ҳам бу мадраса бир неча бор вайрон бўлиб, яна тикланган. Жумладан, Миллер Тошкентда бўлган вақтида (1739 йил), «...мад-

²³ Уша асар, 76-бет.

²⁴ Бароқхон (Наврўз Аҳмадхон) — 1551—1556 йилларда Мовароуннаҳр ҳокими, шайбонийлардан.

раса тамомила хароб аҳволда», деб ёзган эди²⁵. Бароқ-хон мадрасаси ҳозирги вақтда Тошкентнинг XVI асрга оид энг гўзал архитектура ёдгорликларидан бири ҳисобланади. Бу ерда Урта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний назорати бошқармаси жойлашган. Ҳозирда мадраса биносини тўла тиклаш бўйича таъмир ишлари давом этмоқда.

«Мўйи муборак» мадрасаси. Муҳаммад Солиҳ бу мадраса ҳам пишиқ ғиштдан қурилганини, унинг алоҳида гумбази бўлиб, бино ичига «мўйи муборак» (гўё пайгамбарнинг мўйи) қўйилганини ёзади ва уни Тошкент ҳокими Мирзо Аҳмад қушбеги томонидан (1856—1857) қурдирилганини айтади. Бу мадраса ҳозир Тиллошайх масжиди ҳовлисида, у ерда диний бошқарманинг кутубхонаси жойлашган.

Бегларбеги мадрасаси, 1838—1840 йилларда қурилган, икки қаватли бўлиб, 56 та ҳужраси бўлган. Муҳаммад Солиҳнинг ўзи ҳам шу мадрасада таълим олган. Бу мадраса ҳозирги Калинин номидаги майдондан шимолроқда бўлган.

Исоҳўжа қози мадрасаси. Лашкар бегларбеги замонида (XIX аср 2-ярми) пишиқ ғиштдан қурилган.

Муҳаммад Қаримхўжа мадрасаси, пишиқ ғиштдан, 1884 йилда қурилган.

Муҳаммад Солиҳ бу даҳада яна бир нечта мадраса борлигини хабар қилади. Жумладан, Ҳофиз Қўҳакий гузаригаги мадраса Маллахон замониғача (1858—1862) обод бўлган.

Шайх Зайниддин (Кўкча) даҳасида *Шукурхон мадрасаси* пишиқ ғиштдан қурилган, бозор ёнида.

Зангиота (Бешоғоч) даҳасида. Нурмуҳаммад қушбеги пайтида (XIX аср) Зангиота мақбараси ёнида қурилган мадраса. Самарқанд дарвозасидан 1 фарсах масофада ўрнашган.

Масжидлар. Шайхантаҳур даҳасида. *Хўжа Аҳрор масжиди.* Бу даҳада Хўжа Аҳрор номига мансуб бешта масжид бор эди. Бу масжидлардан бири аввал Шайх Хованди Таҳур (вафоти — 1359) томонидан қурдирилган бўлиб, кейинчалик уни Хўжа Аҳрор (XV аср) қайта тиклатган.

²⁵ Добросмыслов А. И. Ташкент в прошлом..., с. 21.

Ҳазрат Имом (Себзор) даҳасида. Имом Қаффоли Шоший мақбараси ёнидаги масжид, 1875 йили қурилган. Пўлодбий Тинчбофийнинг жоме масжиди, Бегларбеги мадрасасининг рўпарасида эди. Уразалибой масжиди Бегларбеги мадрасасининг шарқида, Жуйбор (Эски Жува) деган жойда. Бу масжиднинг яна бир номи «Хотин-масжид» эди, сабаби, уни дастлаб бир аёл қурдирган экан.

Шайх Зайниддин (Кўкча) даҳасида. *Маҳкама масжиди*. Бозор ёнида, уни Хўжа Аҳрорга нисбат бериб ҳам аталади. Чармгарон масжиди, буни ҳам Хўжа Аҳрор номи билан юритилади. Бўрихўжабой Санчиқмонийнинг масжиди.

Зангиота (Бешоғоч) даҳасида. Чорсу арки ёнидаги масжид. Унинг ёнида яна иккита масжид бор. Шарқий томонида эса Кўкмасжид жойлашган.

Муҳаммад Солиҳ яшаган даврда Тошкент шаҳрида мадраса ва масжидларнинг сони анчагина бўлган. Масжидлар одатда бирор бой-бадавлат шахс томонидан қурилиб, унинг номи билан аталарди. Хўжа Аҳрор номидаги масжидларнинг бир қисми ҳаётдан кейин унинг вақф ерларидан тушган даромад ҳисобига қурилган. Шаҳарда Хўжа Аҳрор номи билан аталган масжидлар сони ўндан ортиқ бўлган²⁶.

Муҳаммад Солиҳ асарида шаҳардаги мадраса ва масжидлар ҳақида талайгина муҳим тарихий маълумотлар келтирилган бўлса-да, уларнинг умумий сони кўрсатилмаган. Худди шу давр учун мадраса ва масжидлар тўғрисида Н. А. Маев аниқ рақамлар ёзиб қолдирган. Унинг ёзишича, ўша пайтда Тошкентнинг Шайхантаҳур даҳасида 60 масжид ва 3 мадраса; Себзор даҳасида 10 та катта масжид ва 3 мадраса; Кўкча даҳасида 51 масжид ва 2 мадраса; Бешоғоч даҳасида 68 масжид ва 3 мадраса бор эди²⁷.

Мадраसा ва масжидлар одатда уларга ажратилган вақфлардан тушадиган маблағ ҳисобидан таъминланиб туриларди. «Тарихи жадида»да ана шундай вақфлар ҳақида ҳам маълумотлар бор. Вақф маблағлари вақфга

²⁶ Хўжа Аҳрор (1404—1490), асли исми Хўжа Убайдуллоҳ, тарихда асосан Хўжа Аҳрор лақаби билан машҳур.

²⁷ Маев Н. А. Азиатский Ташкент (Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. Под ред. Н. А. Маева, СПб., 1876, с. 260—271).

ажратилган ерлардан, яъни вақф деб эълон қилинган тегирмонлар, обжувозлар, ҳаммомлар, шунингдек, бозорлардан, устахоналардан, дўконлардан, карвонсаройлардан тушган даромадлардан тўпланарди. Вақфлар ҳақида Муҳаммад Солиҳ қуйидагиларни ёзади: «Қаноат оталиқ Дашти Қипчоқдан қайтгандан сўнг бир томони бузилган Бароқхон мадрасасини қайта тиклади. Айни вақтда Оқсоқота сойи атрофидаги ерларни ушбу мадраса муллаваччалари таҳсил учун вақф қилиб белгилади...»; Мирза Аҳмад (1856—1857) Бароқхон мадрасасининг қаршисида Хўжа Убайдулла Аҳрор туғилган жойда мадраса қурдирмоқчи бўлди. Бу жойни одамлар «Мўйи муборак» деб аташади. Мадрасада таҳсил оладиганлар учун Тошкент ва Сирдарё оралиғидаги бекор ётган ерларни (бу ерлар Эски Тошкент ёки Хароба аталарди) обод қилдирди. Бу ерларга сув чиқариш учун канал қурилишига мардикорлар жалб қилинган эди. Сув чиқарилиб обод қилинган ерларянги қурилган мадрасанинг вақфи деб эълон қилинди (№ 7791, 5226-523а варақлар). «Қиёт маҳалласидаги булоқдан бошланган бир ариққа Лашкар бегларбеги иккита тегирмон қурдирди ва улардан тушган даромадни Эшонқули додхоқ мадрасаси учун вақф қилиб тайинлади» (№ 7791, 885—886-варақлар). Айниқса, Чирчиқ дарёсидан чиқарилган каналлардан суғориладиган жуда кўп ерлар Хўжа Аҳрорнинг вақф ерлари ҳисобланарди. Ана шундай ерлардан бир қисми Шайх Шибли ариғидан шарқда бўлиб, Муҳаммад Солиҳ, бу жойнинг номи ҳозир Оққўрғондир, дейди.

«Тарихи жадида»да биноларнинг қурилиш услуби, қурилиш материали, ёғочга, ганчга ва тошга ўйма қилиб ишланган мураккаб нақшлар ҳақида ҳикоя қилинади. Уша вақтда шаҳардаги кўзга кўринарли биноларнинг кўпи пишиқ ғиштдан қурилган. Бундай бинолар Шайхантаҳур, Ҳазрати Имом (Хастимом), Чорсу архитектура комплексларидадир. Шунинг ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, пишиқ ғиштдан барло этилган бинолар шаҳар қурилишида анча қадимдан мавжудлиги ёзма манбаларда қайд этилган. «Тарихи жадида»да ҳам бу ҳақда маълумотлар бор. Масалан, Намозгоҳ деворлари. Бароқхон замонида унинг ғарбий девори ва Дарвишхон подшоҳлигида қолган уч томони пишиқ ғиштдан кўтарилган эди. Чорсу ёнидаги Хўжа Аҳрор масжидини

Муҳаммад Солиҳ шундай тавсифлайди: Бозор яқинида Бобойи Обрез²⁸ деган жойнинг ғарбида Хўжа Аҳрорнинг жоме масжиди жойлашган. Бу ерда жума ва ҳайит намозлари ҳам ўтказилади. Масжиднинг шимол ва жанубида 22 равоқ, 22 гумбаз, дарвоза, шарқида 14 равоқ, 14 гумбаз, ғарбида 1 пештоқ бор эди. Булардан ташқари, яна бир гумбаз, 8 бурж, меҳроб ва ёнвериди 12 гумбаз бўлиб пишиқ ғишт ва йўниланган тошлардан қурилганди. Масжиднинг бир қисми Шералихон (1842—1845) замониди, қисман Қозоқбойбий ўғли Солиҳбек охуннинг маблағига ва қисман Хўжа Аҳрорнинг вақф ерларидан тушган даромад ҳисобига қуриб битказилди. Хўжа Аҳрор мадрасаси Хўжа Аҳрор масжиди ёнида қурилган бўлиб, унга бозор ва савдо расталари вақф қилиб белгиланган эди. «Тарихи жадида»да ҳаммомлар, мақбараларнинг гумбазлари, баъзи бой-зодагонларнинг ҳашаматли уйлари пишиқ ғишдан қурилганлиги қайд этилган.

Қурилишда пишиқ ғишт билан бир қаторда ҳар хил тошлар, жумладан мармар ҳам ишлатилган. Муҳаммад Солиҳнинг хабар беришича, Эшонқули додхоҳ мадрасасида, Бешоғоч даҳасидаги Кўкмасжид деб аталган Хўжа Аҳрор масжидида устунлар мармар тагкурсиларга ўрнатилган. Шунга ўхшаш, Хўжа Аҳрорнинг Шайхантаҳур даҳасининг Ҳавзбоғ деган жойидаги иккита масжидининг саҳни, Мулла Бадалнинг Чорсуда Эски Намозгоҳ кўчасидаги ҳаммомининг саҳни ҳам мармар билан қопланган эди. Шаҳар иморатларида ишлатилган мармарлар Нурота тоғларидан келтирилган эди, дейди Муҳаммад Солиҳ. «Тарихи жадида»да Тошкентнинг шарқидаги тоғларда мавжуд фойдали қазилмаларни санаб ўтганда, улар орасида қора мармар ҳам тилга олинган. Тошкент шаҳридаги иморатлар қурилишида ана шу тоғлардаги мармарлар ҳам ишлатилган бўлиши керак. Чунки, тоғдаги тошларнинг ҳаммаси мармар, ундан тоштарошлар турли хил буюмлар тайёрлайдилар, деб ёзади Муҳаммад Солиҳ, муболага билан.

Пишиқ ғишт шаҳардаги ғиштхумдонларда тайёрланган. Шундай ғиштхумдонлардан бири Пошшоҳўжа Зебо-

²⁸ Фахриддин Али ибн Ҳусайн Воиз Кошифийнинг 1503—1504 йилларда ёзилган «Рашаҳот айн ал-ҳаёт» асариди Бобойи Обрез (XIV аср) шайх Умар Боғистонийнинг авлодларидан эканлиги айтилган.

чиники бўлиб, у шаҳар ташқарисида, Қўқон дарвозасининг рўпарасида қурилган эди. Бироқ, Муҳаммад Солиҳ шаҳарда жами нечта ғиштхумдон борлигини ёзмаган. Н. А. Маев шаҳарнинг Қўкча даҳасида бешта ғиштхумдон борлигини қайд этган.

Қабристон ва мақбаралар. Турли услубда қурилган мақбаралари туфайли шаҳар архитектурасида қабристонлар ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган. Қабристонлар учун одатда аҳоли яшайдиган жойлардан чеккароқда жой ажратилган. Бироқ вақт ўтиши билан аҳоли яшаш жойлари кенгайиши натижасида қабристонлар ўрталикда қолиб кетган. Тошкент шаҳри қабристонларининг тарихи ҳам шундай бўлган.

«Тарихи жадида»да Шайхантаҳур қабристонининг архитектура ансамбли, айниқса, батафсил ёзилган. Бу қабристондаги кўзга кўринарли мақбаралардан бири Шайх Хованди Таҳур мақбараси эди. Бу мақбара даҳанинг марказида жойлашган. Мусулмонқул қишчоқ (1842—1852 йилларда Қўқон хонининг лашкарбошиси) замонида Нурмуҳаммад қишчоқ қушбеги томонидан қайта тикланган эди. Мақбаранинг шимол томонидан Шайхантаҳур ариғи оқар эди. Сув бўйида беш юз йиллик бир туп катта чинор бўлган.

Шайхантаҳур қабристони ансамблида ташқи кўриниши ва қурилиш услуби жиҳатдан Юнусхон (Тошкент хони, 1487 йилда вафот этган) мақбараси алоҳида ажралиб турарди. Бу мақбара Шайх Хованди Таҳур мақбарасидан ғарброқда жойлашган. Юнусхон мақбараси учун унинг ўғли Аҳмадхон — Олачаконининг махсус буйруғи билан 6 таноб ер ажратилиб, пишиқ ғишт ҳамда тошдан 8 гумбаз барпо этилган. 1829—1830 йилда содир бўлган zilзиладан Юнусхон қабри устидаги гумбазлар хароб бўлган, 1859 йилга келиб қайта тикланган. Қабристон территорияси махсус ҳужжатларда расмийлаштирилган эди. Унга вақф қилиб шаҳар деворидан ташқарида Салор ариғининг нариги томонида «Пил емас» (ёки Пул емас) деган жойдан 100 шаръий ман²⁹ ер ажратилган эди.

²⁹ Ман — асли оғирлик ўлчови. Турли давр ва жойларда ҳар хил вазни аниқланган ва ҳар хил номлар билан ҳам юритилган — катта ман, шаръий ман. Муҳаммад Солиҳ келтирган шаръий ман 800 г га тенг бўлган (Абдураимов М. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве, т. 2, Ташкент, 1970, с. 88). Ер ўлчови тушунчасида эса бир ман ер бир ман дон сепилган майдонни аниқлатган.

Бу машҳур мақбаралардан ташқари Шайхантаҳур қабристонида яна бошқа мақбаралар, жумладан Қалдирғочбий мақбараси, Шайх Хованди Таҳур ўғилларининг қабрлари ҳам бўлган.

Қабристон атрофида масжид ва мадрасалар ҳам жойлашган. Масалан, Эшонқули додхоқ мадрасаси, Юнусхон масжиди ва мадрасаси. Муҳаммад Солиҳнинг хабар беришича, Юнусхон масжиди олдидаги майдонда ҳар жума намозидан сўнг ва ҳайит кунларида халқ сайиллари бўлиб турган. Бу ерда яна савдо расталари, чойхона ва юшхоналар ҳам ишлаб турган.

Сўнгги йилларда бу қабристондаги архитектура ансамблида баъзи ўзгаришлар бўлди. Жумладан, Эски шаҳардаги Жўвахона олдидан ўтган кўчани кенгайтириш муносабати билан у ердаги «Хотин-масжид»ни бузишга тўғри келди. Бу масжид ноқир ўймакорликлари, нақшлари билан архитектура ёдгорлиги сифатида қимматли эди. Шу сабабдан, уни кўчириб Шайхантаҳур қабристони ёнига келтириб қурилди³⁰. 1924 йилдан шаҳарнинг янги плани асосида, Шайхантаҳур қабристони территориясида янги бинолар қад кўтара бошлади.

«Тарихи жадида»да шаҳарнинг бошқа қисмларидаги қабристонлар, алоҳида мақбаралар ҳақида маълумотлар келтирилган. Масалан, Себзор даҳасида Имом Қаффоли Шоший мақбараси тош ва виштдан баланд гумбаз қилиб қурилган эди. Қорасарой дарвозаси яқинида жойлашган қабристоннинг номи Сайид Работак хўжа бўлган. Қорасарой дарвозасидан ярим фарсах масофада яна Иброҳимота мақбараси ҳам бор эди. Тахтапул дарвозасидан 2000 қадам масофадаги шаҳар ташқарисидани қабристон Кўҳакота деб аталган. Чигатой дарвозаси ёнидаги мақбарани Туркчиота дейишган.

Кўкча даҳасида Кўкча дарвозасидан ташқарида Шайх Зайниддин мақбараси жойлашган эди. Дарвозадан ушбу мақбарагача бўлган оралиқни Муҳаммад Солиҳ ўзи қадамлаб ўлчаганини ва 1800 қадам чиққанини ёзган. XIII—XIV асрларга оид бу обида 1920—1921 йилларда қайта таъмир қилинди.

Бешоғоч даҳасида шаҳардан ташқаридаги Зангиота (Чўпонота) мазори жуда машҳур бўлган. Шаҳар дарвозасидан бу ергача бир фарсах эди. Муҳаммад Солиҳ бу

³⁰ М а с с о н М. Е. Кўрсатилган асар, 121-бет.

мақбарани Амир Темур қурдирган, дейди. Мақбара атрофида мадраса, масжид ва бошқа бинолар бўлган. Бу ерда ҳар йили қовун сайили ўтказилар эди. Бу қисмда яна Сузукота ва Хўжа Нуриддин³¹ мақбаралари бор эди. Сузукотанинг шажараси Ҳақимотагача, Хўжа Нуриддининики эса Қашқарлик Оппоқхўжагача (вафоти йили 1694) бориб етади, деб ёзади Муҳаммад Солиҳ.

XX аср бошларидаги қабристонларнинг аҳволи ҳақида А. И. Добросмыслов ҳам хийла аниқ маълумотлар келтирган: «Шайхантаҳур, Ҳазрат Эшон (Имом) қабристонлари шаҳардаги энг катта қабристонлардир... Катта қабристонларда дарахтлар бор. 1891 йил Тошкентда 68 қабристон ва бир қанча алоҳида қабрлар бор эди. 1891 йили 21 қабристон, 1892 йили 12 қабристон ва ниҳоят 1894 йили шаҳардаги қолган қабристонлар ҳам ёпилди. Уларнинг ўрнига мусулмонларга 11 та қабристон учун жой ажратиб берилди»³².

Ҳаммомлар. Шаҳардаги ҳаммомларнинг ҳаммаси хусусий бўлиб, одатда мулкдорнинг номи билан аталарди. Масалан, Бекмуҳаммадбий ўғли Муҳомуҳаммаднинг ҳаммоми, Муҳаммадқул эрснийнинг ҳаммоми Кайкобус ариғи бўйида, Муҳаммадкарим халифа чала қозоқнинг ҳаммоми Кўкалдош мадрасаси юрқасидаги пастқамликда, Кайкобус ариғи бўйида³³, Ҳожи Отабий ҳаммоми Чорсудаги Эски Намозгоҳ кўчасида, Мулла Бадал Муҳаммадбойнинг ҳаммоми Эски Намозгоҳ кўчасининг шимолида. Бу ҳаммом пишиқ ёиштдан қурилиб, саҳни Нурота мрамари билан қопланган эди.

Ҳаммомлар ташқи кўринишда бир неча гумбазли бўлиб, пишиқ ёиштдан қурилар эди. Ҳар бир ҳаммомда гармоба (иссиқ сув тўлдирилган ҳовуз) бир ёки иккита кийимхона ва дам олиш хонаси бўларди. Муҳаммад Солиҳ таърифлаган ҳаммомлар шаҳарнинг аҳоли зич қисмларида, кўпроқ ариқларнинг бўйида жойлашган.

Юқорида шаҳардаги кўзга кўринарли бинолар, мақбаралар ҳақида гапирганда, уларнинг вақти-вақти билан юз бериб турадиган табиий ҳодиса — элзиладан

³¹ Ҳозир бу мақбара Самарқанд дарвоза яқинидаги 85-ўрта мактаб ҳовлисида. Мақбара эшигига «Хўжа Нуриддин Санд Муҳаммад Хўжа ўғли Тошкандий, вафоти 917/1511 йил» деб ёзилган.

³² Добросмыслов А. И. Ташкент в прошлом..., с. 184.

³³ Муҳаммад Солиҳ бу ерда Кайкобус канали тармоқларидаги бирини назарда тутган бўлиши керак.

шикастлангани қайд этилади. Муҳаммад Солиҳ ҳам солномачи сифатида ўз даврида содир бўлган зилзилалар ҳақида ёзиб кетган: 1245 (1829—1830) йили Тошкентда зилзила бўлди ва у 40 кун давом этди. Зилзиладан Олачакон қурдирган қадимий тош бино вайрон бўлди, Юнусхон мақбарасининг гумбази қулаб тушди ва у 1858—1859 йилга келибгина қайта тикланди (№ 7791, 889—900-варақлар). Муҳаммад Солиҳ таърифлаган яна иккита зилзила XIX асрнинг иккинчи ярмида юз берган. Улардан бири анча батафсил тасвирлаб ёзилган: «зулҳижжа ойининг ўнинчисидан ўн бирига³⁴ ўтар кечаси (27 апрель 1866 йил) тонгга яқин Тошкентда қаттиқ зилзила бўлди. Натижада, 11 та мақбаранинг гумбази, ҳамда Хўжа Аҳрор жоме масжидининг гумбази қулаб тушди. Одамлар вайрон бўлган уйлар тагида қолиб кетди. Бароқхон мадрасасининг гумбази нураб тўртта муллавачча ҳалок бўлди. Зилзила ярим астрономик соат давом этди. Айниқса, охирти тўрт дақиқа ичида қаттиқ силкиниб турди. Агар шу зайлда яна тўрт дақиқа давом этганда ер юзида ҳеч нарса қолмас эди. Зилзила тинчлангандан кейин ҳам бир ой давомида одамлар кечалари ер ости силкинишларини «езиб турдилар» (№ 7791, 687-варақ).

Бозорлар. Тошкент ўзининг географик жойлашиши билан қадимдан йирик савдо шаҳри сифатида машҳурдир. Шу сабабдан, Тошкент бозорида яқин-атроф ерлардан келганлардан ташқари бошқа мамлакатлардан ташриф буюрган савдогарлар ҳам оз эмас эди. Чунончи, 1813 йили саёҳати вақтида Тошкентдан ўтган Филипп Назаров, уни турли мамлакатлардан узлуксиз карвонлар келиб-кетадиган йирик савдо пункти деб таърифлаган.

Эски шаҳардаги бозор (ҳозирги Октябрь бозори) асосий бозор ҳисобланарди. Масалан, Миллер шундай ёзади: «Энг катта бозор шаҳарнинг марказий қисмида, у ерни Игистон (Регистон) деб аташади. Бундан кичикроқ бозорлар ҳам бор»³⁵. М. Поспелов ва Т. Бурнашев:

³⁴ «Тарихи жадида»нинг шу варағи сўнгида келтирилган санага (1283 йили муҳаррам ойи) қиёсан, бу ерда келтирилган ой 1282-йилга оид бўлиб чиқади, у ҳолда ҳижрий 1282 йил 10—11 зулҳижжа 1866 йил 26—27 апрелга тўғри келади. А. И. Добросмыслов бу зилзилани 1863 йилда бўлганлигини ёзган.

³⁵ Добросмыслов А. И. Ташкент в прошлом..., с. 21.

«Шаҳар ўртасида жойлашган бозор кенг майдондан иборат бўлиб, савдогарлар учун молларнинг хилга қараб раста ва дўконлар қурилган»³⁶. Узоқ ерлардан келган савдогарлар моллари ва от-уловлари билан бозор яқинида қурилган махсус карвонсаройларда яшардилар.

«Тарихи жадида»да ҳам шаҳарнинг асосий савдо маркази сифатида Регистондаги бозор кўрсатилган. Бу жойнинг номини халқ Жўба атайди, китобларда эса Жўйбор битилгандир, деб ёзади Муҳаммад Солиҳ. Марказий бозор анчагина жойини эгаллаган. Бу ҳақда Муҳаммад Солиҳ шундай дейди: «Бозорнинг дўкон-расталари Чорсудаги қандолатпазлик дўконигача давом этади. Рамазон ойида, бу ерда кечаси ҳам бозор бўлади, халқ савдо-сотик, ҳар хил ўйин-кулги қилади» (№ 7791, 9176 ыарақ). Демак, шаҳар бозори фақатгина савдо-сотик учун хизмат қилибгина қолмай, шаҳар халқи ҳордиқ чиқарадиган жой ҳам эди. Шаҳар ҳокимининг турли фармонлари маҳаллалардаги масжидларда маълум қилинганидан ташқари, яна шаҳар бозорида ҳам жарчилар томонидан эълон қилинарди. Бозор майдонида халқ санъати намуналаридан дор ўйини, кулги-ҳазил саҳналар намойиш этиларди.

Асосий бозордан ташқари бозорчалар ва савдо дўконлари шаҳарнинг бошқа қисмларида ҳам бор эди. Масалан, Янги шаҳар қисмида ҳам бозорча ва савдо дўконлари бўлган. Шайхантаҳур қабристонининг олдида ҳам савдо дўконлари бор эди. А. К. Гейнс ҳам Тошкент шаҳри бозорининг XIX аср иккинчи ярмидаги ҳолати ҳақида анчагина тўлиқ маълумот беради. У келтирган бозор ва расталарнинг рўйхати, айниқса, диққатга сазовордир: ун бозор, кигиз бозор, қўй бозор, гўшт растаси, нонвойлик растаси, кавуш бозор, ёғоч бозор, темирчилик растаси, мисгарлик растаси, шам бозор, чойфурушлик растаси, читфурушлик растаси, баззозлик растаси, пичоқчилик растаси, пахта бозор, тамаки бозор, товоқ бозор, заргарлик растаси, эгар бозори ва ҳоказо. Унинг хабар беришича, бозордаги савдо расталарининг умумий сони 1500 тага етган ва бундай расталар карвонсаройларда ҳам бўлган³⁷.

³⁶ Добросмыслов А. И. Кўрсатилган асар, 25-бет.

³⁷ Добросмыслов А. И. Кўрсатилган асар, 48—49-бетлар.

Муҳаммад Солиҳ ва бошқалар тасвирлаган Эски шаҳар бозорида расталар анъанаси ҳозир ҳам сақланиб қолган. Албатта, давр тақозоси билан олдинги расталарнинг кўпи тугаб кетган, ўрнига янгилари пайдо бўлган.

Урта Осиё Россияга қўшиб олинганидан сўнг Тошкент шаҳрининг Янги шаҳар районида кичикроқ бозор очилди. Дастлаб, уни «Пиён бозор» деб аташган, кейинчалик (1883 йилдан) «Воскресенский бозори» номини олган. Бу бозор ҳозирги Алишер Навоий номли Давлат академик Катта театри олдидаги майдон ўрнида эди.

«Тарихи жадида»да шаҳарнинг тўрт даҳаси, улардаги сувлар, мадраса ва масжидлар, мақбаралар, ҳаммомлар, бозор ва карвонсаройлар билан бир қаторда, шаҳар деворининг ташқарисидаги баъзи жойлар ҳақида ҳам маълумотлар бор. Бу жойлар ҳозирда бевосита шаҳар территориясини ташкил этади.

Кўҳи Баид тепалигини халқ Кувайд деб атайдди. Шаҳарнинг жанубий томонида, катта Зангиота йўлида.

Талли Афросиёб (Афросиёб тепалиги), шаҳарнинг жануби-шарқий томонида. Азизберди оқсоқолнинг ерига яқин жойда. Тепалар кўпинча қадимий шаҳарларнинг қолдиғидан иборат бўлган. Демак, ушбу тепалик ўрнида ҳам Тошкентнинг қадимий қўрғонларидан бири жойлашган. Юқорида эслатиб ўтилган Мингўрикдан топилган қадимий шаҳар қолдиғи ҳам шу ерга тўғри келади.

Саримсоқбий тепалиги, Азизберди оқсоқолнинг ерида. Бу ерда Пошшоҳўжа Зебочининг гиштхумдони жойлашган эди.

Қорақамиш ариғи мавзеи шаҳарнинг ғарбий томонида.

Мингўрик шаҳарнинг шарқий томонида, Фаррак дарёси билан шаҳар қўрғони оралиғида. Қўқон хони кўшинлари Фаррак дарёсидан ўтгандан сўнг, одатда шу жойда тўхтар эдилар. Бу ердан Катта Қўқон йўли (ҳозирги Куйбишев кўчаси) ўтган эди.

Дарвишак-қофқа мавзеи шаҳар девори ва Қайқобус ариғининг шимол томонида.

Миробод мавзеи шаҳар қўрғонидан жануби-шарқий томонда, Мингўрик билан ёнма-ён.

Чилдухтарон мавзеи шаҳар деворидан шарқда, у ерга Салор кўприги орқали ўтиб борилади.

Қирилмос ёки Қўймас тепалиги. Муҳаммад Солиҳ бу ҳақда шундай ёзади. Черняев Қирилмос тепалигини

тўрт тарафдан девор қилиб кўтартирди ва бу ерни қўрғон қилди. Уч томондан дарвоза ўрнатди. Шундан сўнг халқ бу жойни Тупроқ қўрғон деб атай бошлаган.

Чинобод мавзеи шаҳарнинг шарқий томонида, Бўзсув канали билан Хўжа Аҳрорнинг вақф ерлари оралигида жойлашган. Муҳаммад Солиҳ вақтида бу ерлар Оққўрғон деб аталган.

Сандиқлик қўрғони мавзеини алҳол Оқтепа атайдилар (шаҳардан шимоли-шарқ томонда). Бу ерда 1807 йили (ҳижрий 1222) Тошкент ҳокими Султонхўжа (Юнусхўжанинг ўғли) ва Қўқон хони Олимхон (1800—1809) қўшинлари ўртасида жанг бўлиб, унда Олимхон ғолиб чиққан.

ФАРРАК — КАЙҚОБУС — ЗОЛ АРИҒИ

Муҳаммад Солиҳнинг «Тарихи жадидаи Тошканд» асарида Тошкент шаҳрининг ирригация тармоқлари ҳақида ҳам талайгина қизиқарли маълумотлар бор. Шаҳар ва унинг атрофидаги асосий сув тармоғи Чирчиқ дарёси ҳисобланарди. Ёзма манбаларда бу дарё бир неча хил номларда тилга олинган. Истахрий, Ибн Ҳавқал, ал-Муқаддасий, «Худуд ал-олам» асарининг номаълум муаллифи уни Фаррак (Парак) ва Турк дарёси аташган. Зайниддин Восифий (XVI аср) Чирчиқ дарёси сувини таърифлаб шундай ёзган: «Парак дарёсининг суви шу қадар мусаффо оқадикки, сув тагидаги тошлар яққол кўриниб туради, бу сув кишига гўёки жон бахш этади»³⁸.

Муҳаммад Солиҳ бу дарёнинг номини кўпинча Фаррак шаклида ёзиб туркий халқлар эса Чирчиқ деб атайдилар, «Бобирнома»да Чир дарёси ёзилган дейди. Унинг Чирчиқ дарёси ҳақида ёзганлари ҳам анча қизиқарли: «Фаррак дарёси юқори қисмида Жете ва Мўғул (Тяншань) тоғларидан бошланади. Бу тоғлардаги олтита дарадан олтита дарё оқиб чиқади ва Шайх Умар Боғистоний қадамжойи яқинида бирлашади, ҳамда Барбар кўпригигача каттагина дарё шаклини олади. Ушбу кўприкдан то шаҳаргача бўлган масофа 9 фарсахдир. Фаррак дарёси шаҳарнинг жанубидан оқиб ўтади. Дарёнинг

³⁸ Айни С. Восифий ва хулосаи Бадоеъ-ул-вақое (С. Айний, Куллиёт, чилди 13, Душанбе, 1977, с. 234—238.

Тошкентдан Хўжанд ва Фарғонага борадиган йўл устидаги кечувидан то шаҳар дарвозасигача 1 шаръий фарсах йўлдир» (№ 7791, 874 а—875 а варақлар). Муаллифнинг бу сўзларини қуйидагича шарҳлаш мумкин: Чирчиқнинг олтига ирмоғи — бу ҳозирги Угом ва Пском, Чотқол дарёси ва унинг йирик ирмоқлари. Бу сувлар бирлашиб Чирчиқ дарёсини ҳосил қилади.

«Тарихи жадида»да Чирчиқ дарёсининг асосий учта ирмоғи санаб ўтилган: «Учта дарадан учта катта дарё оқиб чиқиб бирлашади ва Фаррак дарёсига қуйилади, аниқроғи ана шу дарёлар тоғ этагида қўшилган жойдан бошлаб дарё Фаррак номини олади. Дарёнинг турли қисмида олтин қидирувчилар қумни ювиб олтин оладилар» (№ 7791, 978-варақ). Муҳаммад Солиҳ ёзган бу дарёлар Чирчиқнинг учта асосий ирмоқлари — Чотқол, Пском ва Угом дарёларидир.

Чирчиқ дарёсининг Оқсоқота ирмоғи ҳақида ҳам анча муфассал ёзилган: «Оқсоқота сойда қишлоқлар ва чорвадор элатлар кўп. Сой ўртасидан катта сув оқади ва Фаррак дарёсига қуйилади. Тошкент шаҳридан то ана шу сой қуйилиш жойигача 7 фарсах йўлдир». Сой бўйлаб Сойлик, Хондайлик, Чимбойлик каби қишлоқлар санаб ўтилган. «Чимбойлик қишлоғи билан Барбар кўприги ораллиғида Фаррак дарёси бўйида Бобосардорота қадамжойи бўлиб, уни туркий халқлар ва элотия Бобочиртарота аташади» (№ 7791, 972-варақ).

Муҳаммад Солиҳ жойларнинг географик ўрнини аниқроқ кўрсатишга ҳаракат қилган: «Бобочиртарота қадамжойидан жануброқда Фаррак дарёси бўйида Ғазаркент (Ғазалкент) қишлоғи жойлашган. Бу қишлоқдан шарқда Фаррак дарёси бўйида Хўжакент қишлоғи бор. Барбар кўприги орқали шимолдан жанубга ўтилса, ана шу қишлоққа кирилади» (№ 7791, 973 а варақ).

«Тарихи жадида»да Чирчиқнинг ирмоқлари бошлангани тоғларнинг баланд қисмида битта кўл борлиги ҳам айтилган. Бу ерда ҳозирги Кўксув дарёси бошланишидаги табиий тўғон кўл — Кўккўл назарда тутилган бўлиши керак.

Тошкент шаҳри ва атроф қишлоқларнинг ободончилиги учун Чирчиқ дарёсидан каналлар қазилган эди. Шаҳарни сув билан таъминлайдиган асосий манба — Бўзсув канали бўлган. Бу каналнинг қазилиш тарихи ҳақи-

да Муҳаммад Солиҳ қуйидаги ривоятни келтиради. «Қайкобус ва подшоҳ Салор замонларида Қайкобуснинг буйруғи билан шаҳардан уч фарсах ерда Фаррак дарёсининг Банди подшоҳ деган жойидан катта канал қазиб чиқарилди. Тўғондан 2 фарсах масофада канал икки тармоққа бўлинган: биринчи тармоқ шаҳардан чорак фарсанг (тахм. 1,5 км) жанубдан оқиб ўтган ва Салор деб аталган; иккинчиси — бевосита шаҳардан ўтиб, Қайкобус номи билан машҳур бўлган.

Қайкобус канали ҳам ўз навбатида иккита тармоққа ажралган: улардан бири шаҳарнинг шарқий ва жанубий, иккинчиси — шарқий ва шимолий қисмларидан оқар эди. Муҳаммад Солиҳ асарида жанубий тармоқ — Анҳор ва шимолий тармоқ — Қайкобус деб аталган. Бу канал қуйи қисмида Кўкча даҳасини сув билан таъминлаган. Муҳаммад Солиҳ, ҳозир одамлар Қайкобус ариғини Бўзсув атайдилар, деб изоҳлайди. Демак, ушбу хабардан келиб чиқиб, Қайкобус — бу каналнинг қадимги ва Бўзсув эса кейинги номларидир дейиш мумкин. Ҳозирги вақтда Бўзсув номи каналнинг юқори қисми учун сақланиб қолган. Қайкобус бўлса Бўзсувнинг шаҳардан оқиб ўтадиган шимолий тармоғининг номидир.

Тошкент шаҳрининг сув тармоқлари ҳақида шу даврдаги рус адабиётларида ҳам анча муфассал маълумотлар бор. Н. А. Маевнинг ёзишича Бўзсув каналининг бошланиши Тошкент шаҳридан 31 вёрст масофада Ниёзбек қишлоғининг юқорисида бўлган³⁹. Лабзак дарвозаси ёнида канал иккита тармоқ бўлиб шаҳарга киради ва бошқа-бошқа номлар билан оқади. Бўзсувдан яна Қорасув ва Салор ариқлари ҳам тармоқланиб чиқади⁴⁰.

А. И. Добросмыслов Бўзсув каналидан сув оладиган 12 канални — Қорасув, Салор, Ангор (Анҳор), Қайкобус, Яланғоч, Годраган, Ивиш, Қинғирак, Дарвозакент, Байтқўрғон, Уймовут, Юз ҳамда улардан тармоқланган яна бир қанча ариқларни санаб ўтган⁴¹.

Бўзсув канали ҳозирги вақтда ҳам Тошкентнинг асосий сув манбаи ҳисобланади. Унинг умумий узунлиги 159 км. Канал 1939 йилгача Байтқўрғон қишлоғидан

³⁹ Маев Н. А. Топографический очерк Туркестанского края, СПб., 1872, с. 102.

⁴⁰ Маев Н. А. Азиатский Ташкент..., с. 261.

⁴¹ Добросмыслов А. И. Ташкент в прошлом..., с. 136—137.

юқорироқда жойлашган Юмалоқтепа сув тақсимлагичидан сув оларди. Кейинчалик каналнинг бош тўғон қисми қайта қурилиб, 1946 йилдан кейин Бўзсув канали Чирчиқ дарёсидан Ғазалкент яқинидаги бош тўғондан сув оладиган бўлди.

Шаҳар ичкарасидаги сувлар ҳақида Муҳаммад Солиҳ Шайхантаҳур даҳасини таърифлаганда муфассалроқ тўхталиб ўтган: «Шайхантаҳур даҳасида учта ариқ бор. Биринчиси — Шайхантаҳур ариғи бўлиб, Қайкобус каналидан сув олади. Бошланиш жойи Анҳордан, Ганжтепа деган жойдан. Бу ариқ даҳа ўртасидан шарқдан ғарбга оқиб ўтиб, даҳанинг бир қисмини сув билан таъминлайди. Шайхантаҳур ариғи Ганжтепадан бошлангандан сўнг Хўжа Аҳрор жоме масжиди томон оқиб келади, сўнгра шаҳар бозоридан, кейин Дарвишхон Намозгоҳининг шимолидан ўтади ва Кўкча дарвозаси ёнидан шаҳар ташқарисига чиқади. Бу ер Шайхантаҳур даҳасининг ғарбий чегарасидир. Бу ариқда бир нечта тегирмон ва обжувозлар қурилган (№ 7791, 884 б варақ).

Иккинчи ариқ булоқдан бошланади, сўнгра иккала томондан унга бошқа сувлар қўшилиб боради. Бу булоқ шаҳарнинг Ўзбеклар дарвозаси яқинида. Учинчи ариқ Шайх Шибли ёки Шибли ариғи бўлиб, у ҳам булоқдан сув олади, бошланиш ери шаҳар деворидан ташқарида Ўзбеклар дарвозаси яқинидаги Мирзо Юсуфнинг ерида. Шу жойда шаҳарга дохил бўлиб, Хўжа Дарвозининг ерларидан ўтади ва Қиёт дарвозаси яқинида шаҳардан оқиб чиқади, сўнгра давом этиб, Миробод мавзеини сув билан таъминлайди (№ 7791, 885 б варақ). Муҳаммад Солиҳ тавсифлаган Шибли (Човли) ариғининг суғоришдан ортган сувлари охирда Салор ариғига бориб тушарди.

Қиёт маҳалласида яна бир булоқ бор, Қайкобус ариғининг жануби-ғарбидаги жарликнинг бош томонида. Лашкар бегларбеги Қайкобус ариғидан ана шу жарликка нов орқали сув тушириб, унга иккита тегирмон қурдириб, уларни ўзининг тўнғич ўғли Эшонқули додхоқ мадрасасига вақф қилиб белгилади. Ариқ суви нов орқали жарликка тушиб булоқ суви билан қўшилади. Жарнинг суви шаҳар ўртасига йўналиб, Дарвишхон (Кўкалдош) мадрасасидан қуйида Чорсу бозори аркидан ўтиб шаҳар деворидан ташқарига оқиб чиқади ва шаҳардан чиққан бошқа сувлар билан қўшилиб, ниҳоятда Сайхун

-(Сирдарё)га бориб қуйилади. Бу ариқнинг суви билан шаҳар ичкарасидаги тегирмон ва обжувозлар ишлайди (№7791, 885 б—886 а варақлар).

Демак, Муҳаммад Солиҳ ўз асарида Қайқобус, Анҳор, Шайхантаҳур каналларидан ташқари, булоқлардан бошланган ариқлар ҳақида ҳам маълумотлар келтиради. Турли муносабатлар билан сув танқислиги юз берган вақтларда шаҳар аҳолиси ана шу булоқлар ва қудуқлар суви билан кун кечирган.

Булардан ташқари «Тарихи жадида»да Ғадир (рус манбаларида Годраган), Қорақамиш, Зах ва Назархон, Шайхантаҳур даҳасида Жангоҳ ва шаҳар деворидан ташқарида шарқда Тархон-сайёд ариқларининг номлари эслатиб ўтилган.

Чирчиқ дарёсидан сув оладиган каналлардан яна бири Зах канали эди. Муҳаммад Солиҳ уни Зол ариғи деб атайди. Канал тўғони Чирчиқ дарёсидан 6 фарсах масофадаги Парвизшоҳи Жаҳон деган жойда бўлган. Зол ариғи шаҳарнинг шимолидан 4—5 фарсах, баъзан 1 фарсах наридан оққан, Сарноғочдан ўтиб, ғарбга то Сайхун (Сирдарё)гача давом этган. Муҳаммад Солиҳ бу канал жуда аниқ ҳисоб-китоблар асосида, ер юзасининг баланд-пастликларини назарда тутиб қазилган деб таърифлайди. Зол ариғининг сувидан шаҳар атрофидаги ерларни суғоришда фойдаланилган. Канал афсонавий шайх Зол томонидан қазилган дейилади «Тарихи жадида»да. Муҳаммад Солиҳнинг Зол ариғи ҳақидаги бу ривояти ҳам юқорида қайд этилган Қайқобус ариғи ривоятига ўхшаш бўлиб, каналнинг қадимийлигига ишорадир. Ҳозирги археологик қидирувлар натижасида Зах каналининг бош тўғони ёнида Паргостепа шаҳарчасининг излари топилди. Шаҳар эрамининг бошларида ташкил топиб, то мўғуллар истилоси замонигача (XIII аср) обод бўлган. Кейинчалик ҳам бир неча бор тикланиб яна харобага айланган ва унинг қолдиқлари бугунги кунгача ҳам етиб келган⁴². Муҳаммад Солиҳ тавсифлаган Зол ариғининг Парвизшоҳи Жаҳон номли бош тўғони ҳам ана шу Паргостепада бўлиши керак.

«Тарихи жадида»даги Зол ариғи рус адабиётларида Захариқ деб аталган. Н. А. Маевнинг ёзишича Захариқнинг бош тўғони Тошкентдан 45 верст ва Сойлиқдан 5

⁴² Буряков Ю. Ф. Историческая топография..., с. 76—79.

верст масофада бўлган. Унинг Захариқ канали Қалас дарёсигача давом эттирилган деган хабари кейинги тадқиқотларда рад этилди. Чирчиқ сувини Зах канали воқитасида Қалас дарёсигача олиб бориш масаласи фақатгина 1881 йил тузилган лойиҳадагина мавжуд бўлган холос ва у лойиҳалигича қолиб кетган⁴³. Лекин, ана шу муносабат билан бош тўғони Ғазалкент яқинида бўлган Искандар канали қайта қурилди.

Кейинги йилларда сув таъминоти ишларини яхшилаш мақсадида Бўзсув каналида ҳам баъзи ишлар амалга оширилди. Жумладан, Бўзсув каналининг бош тўғони Чирчиқ дарёсининг Ғазалкент яқинидаги қисмига, Зах ва Хоним каналларининг бош тўғонлари эса қуйироққа кўчирилди. Натижада, Зах канали илгаригидай бевосита Чирчиқдан эмас, балки Бўзсув каналидан сув оладиган бўлди.

«Тарихи жадида»да шаҳар ичидаги Зах ариғи ҳақида ҳам ёзилган. Бу ариқ шаҳарнинг Қўкча даҳасида бўлган ва у Қўкча дарвозаси яқинидаги Хўжабекхўжа Тошкандий мозори ёнидан оқиб ўтган. Шу сабабдан, уни юқорида таърифланган Зол ариғи билан адаштирмаслик керак.

«Тарихи жадида»да умуман турли жойлардаги суғориш ишлари ҳақида ҳам маълумотлар бор. Жумладан, Сирдарёдан Далварзин даштига суз чиқариш учун қазилган канал ҳақида ёзилган. Бу каналнинг қурилишига Қўқон хонининг буйруғи билан, унга тобе ерлардан ҳашар йўли билан мардикорликка одамлар сафарбар қилинган. «Тарихи жадида»да яна Тошкент шаҳри ташқарисида Лашкар қушбеги (XIX аср ўрталари) буйруғи билан бир неча фарсахга чўзилган бекор ётган ерлар обод қилинганлиги, ҳамда Мирза Аҳмад қушбегининг буйруғи билан Тошкент ва Сирдарё оралиғида Эски Тошкент деган жойда узоқ вақтлардан ишланмай ётган ерлар обод қилинганлиги (1856—1857) айтилган. Муҳаммад Солиҳ ёзган Эски Тошкентнинг географик ўрни ҳозирги вақтдаги тадқиқотларда Янгийўл билан Чиноз ўртасида деб белгиланган⁴⁴.

Муҳаммад Солиҳ дарё ва ариқлар устига қурилган кўприклар ҳақида ҳам баъзи бир маълумотлар келтира-

⁴³ Дадабоев Г. Захариқ бахт ариғи. «Меҳнат ва турмуш» журнали, 1973 йил, 1-сон.

⁴⁴ Б у р я к о в Ю. Ф. Историческая топография..., .. 178.

ди. Жумладан, Жангоҳ, Шибли, Салор, Анҳор ариқларидаги кўприкларни эслатиб ўтган. Масалан, Чирчиқ дарёсига қурилган кўприк ҳақида эса батафсил тўхталиб, унинг қурилиши 7 йил давом этганлиги, 1872—1873 йили тугалланганлиги айтилади. Қурилишда рус ва ўзбек уста ҳамда ишчилари қатнашганлар. Кўприк умум фойдаланишига топширилиб, ундан ўтишга ҳеч қандай ҳақ талаб қилинмаган (№ 7791, 770 а, 779 варақлар). Кўприкнинг узунлигини Муҳаммад Солиҳ ўзи қадамлаб чиққан. Қўйлиқдан то Тўйтепа йўли бошигача 1800 қадам, эни эса иккита арава бемалол ўта оладиган бўлган.

ТОШКЕНТ ВИЛОЯТИ

Муҳаммад Солиҳ шаҳар даҳалари тўғрисида ёзганда, бу даҳалар таркибига фақат шаҳар ичинигина эмас, балки шаҳар деворидан ташқарига чўзилган ерларни ҳам киритган. Шайхантаҳур даҳаси таърифида шаҳарнинг шарқидаги тоғлар этагигача бўлган ерлар табиати ёзилган.

Чирчиқ дарёсидан ва булоқлардан бошланган ариқлар шаҳар ва унинг атрофини сув билан таъминларди; боғлар ва экинзорлар барпо этилганди. «Тарихи жадида»да боғ ва экинзорлар ҳақида батафсил маълумотлар келтирилган. Муҳаммад Солиҳ Тошкент ва унинг атрофидаги, айниқса, шаҳарнинг Шайхантаҳур қисмидаги поллиз экинларини бир-бир санаб, улар ҳақида қисқа-қисқа изоҳ ҳам берган. Бу изоҳларда ҳар бир меванинг навлари ҳамда табобатда қўлланиши ҳақида ёзилган.

Узум. Ҳар туридан бор, ширинлигидан бир бошини тўрт киши еса тўяди, аксар узумнинг бир боши 10 шаръий ман оғирлигида бўлади, хусусан *чарос* тури. Яна *мавзий* тури бор — қора ва уруғсиз; *ҳусайний* тури; саратонда (22 июнь — 22 июль) пишадиган *халилий* тури ҳам бўлиб, бу ерларнинг аҳолиси уни *чиллаки* деб атайдилар, унинг тенги йўқ, ҳамма хили ҳам шириндир.

Шафтоли. Ҳар хил навидан бор: ёзги, кузги, қизил, тужсиз оқ ва ҳоказо; оқ шафтолининг пайванди қилиб ўстириладиган бир тури борки, бир донасидан бир пиёла шарбат олса бўлади. Анжирсимон шафтоли ҳам бор.

Урик. Аксари пайвандидир; бир турини ширпайванд дейдилар, шафтолига ўхшайди.

Анор. Жуда серсув, ширин бўлади, йириги болаларнинг бошидек келади.

Анжир. Сарик ва қора навлари ўсади, сарик ранглиси қорасидан кўпроқ ва ширинроқдир. Анжир Хўжа Аҳрорнинг вақф ерларида ва Қорасувда кўпроқ тарқалган.

Олма. Бир неча нави бор: қизил, оқ, нордон, ширин, ўртапишар, кузги — ҳаммаси пайванди. Бир нав кузги олма борки, жуда йирик, ширин, сувли, мазали. Табиблар ундан олма мураббоси тайёрлайдилар.

Гилос. Бир неча нави бор: қизил ва сарик, тўқ-қизил, тилларанг, яшил, қора. Пайванди нави бамисоли маъшуқаларнинг рухсораси рангида, бу навини гилос дейдилар, табиблар уни беморнинг ҳароратини туширишда даво сифатида буюрадилар, фойдаси жуда катта.

Олхўри. Бир неча нави бор: ҳирот нави, аччиқ-чучук тури; кузги нави йирик, сувли, мазали, ҳаворанг, катталиги олмадек, қишга сақланади. Табиблар олхўри мураббосини шу туридан тайёрлайдилар. Сарик нави ҳам йирикдир, нордон, мазали. Яна бир нави яшил, мазали. Қизил нави ҳам бор.

Беҳи, навларидан бири нордон. Серсув хуштаъм тури ҳам бор, табиблар ана шундан мураббо тайёрлайдилар, ранги тоза, катталиги болалар бошидек келади.

Енғоқ. Йирик, яхши навлари кўп. Бир нави бор пўсти юқа, мағзи кўриниб туради, тош билан синдиришга ҳожат йўқ, дарахти жуда баланд.

Тут. Бир неча хили бор; улардан бири *балхий* (*балиқтут*) навидир. Бошқа бир нав тутни *марваритак* дейдилар, оппоқ, худди марваридга ўхшайди. *Бедона* (уруғсиз) хили бор, жуда ширин. Тутнинг қизил навлари ҳам кўп, улардан бири *шоҳтут*, мазаси нордон ва нордон-ширин.

Нок. Мазали, сувли. Тухфа тариқасида бошқа жойларга ҳам юборишади. Унинг *калдан* деб аталадиган нави қизғиш рангда, чиройли, серсув, мазали. *Дилафрузий* нави кўринишда норанж (апельсин)га ўхшайди.

Пон. Боғларда ва майдонларда кўп ўсади. Ҳар хил навлари бор: қизил, нордон, ширин. Бир нави анор рангида қизғиш, нордон-ширин, меваси балхий тутни мевасига ўхшайди.

Муҳаммад Солиҳ шаҳар ва атроф қишлоқ кўчаларида кўплаб тераклар ўсишини қайд этган. Шунинг-

дек, полиз экинларидан қовун ва қовоқ ҳақида ҳам маълумотлар келтиради.

Қовун. Бир неча нави бор; ёзги ҳам кузги. Зол ариғи бўйлаб, ҳамда шу яқин атрофда баландроқ жой ҳисобланган Хўжа Аҳрорнинг вақф ерларида кўп экилади. Бу ерларнинг тупроғи қуруқ оқ (бўз) тупроқдир.

Муҳаммад Солиҳ ҳар бир даҳа яқин-атрофларининг табиати, у ерлардаги боғлар-кўкаламзорларни ҳам жуда яхши таовирлаган: «Чигатой ва Сағбон дарвозаларидан уч фарсах масофада Афросиёб замонида экилган лолазор бор; хиёбон тарзида, бир томонида қизил лола, иккинчи тарафида эса сариқ лола ўсиб ётади». Муҳаммад Солиҳнинг ёзишича, бу ер шаҳар аҳлининг истироҳатгоҳи бўлган, ўша ерлик аҳолининг айтишича, ҳамал ойининг аввалидан то саврнинг охиригача (21 март—21 апрель) бу лолазорда булоқлар қайнаб чиқиб тураркан, ёзда эса қуриб қоларкан (№ 7791, 991 б — 992 а-варақлар).

Кўкча даҳаси атрофида ҳам боғ-роғлар, полиз экинлари кўп бўлган: Калас ва Арчи (Аччи ва Зол ариғи ҳам дейишади) ерларида етиштириладиган қовунларнинг, айниқса доврўғи кетган; амирий, кўкча, бекзодий, шакар пора, кузда пишадиган гулоби, оқ уруғ каби навлар. Боғ ва полизлар Кўкча дарвозасидан то Қорақамиш ариғигача ва ундан яна 2 фарсах наригача давом этарди. Сарпоғочга борадиган йўлнинг икки тарафи ҳам қовунзор (№ 7791, 1010б—1011 а, 1019 а варақлар).

Бешоғоч даҳаси ва атрофлари ҳам боғ-роғлардан ям-яшил либосга бурканган эди. Муҳаммад Солиҳ шундай ёзади: «Самарқанд дарвозасидан 1 шаръий фарсах масофада жойлашган Зангиота мазоригача бўлган оралиқда боғлар, гузарлар, карвонсаройлар узлуксиз давом этиб боради» (№ 7791, 1020 а варақ).

Боғларнинг кўплиги шаҳар топонимиясида ҳам ўз аксини топган. Жумладан, Олмазор (Шайхантаҳур даҳасида), Катта Себзор (Себзор даҳасида), Хиёбон (Кўкча даҳасида) каби «Тарихи жадида»да учрайдиган номларни мисол қилиб келтириш мумкин.

«Тарихи жадида»да гуллар ва ўтларнинг хиллари, уларнинг табобатда қўлланиши ҳақида маълумотлар бор.

Бинафша. Ҳаммаёқда ўсиб ётади. Табиблар ундан бинафша ёғи тайёрлайдилар.

Атиргул. Табиблар ундан гулоб ва гулқанд тайёрлайдилар.

Гули зебо. Қизил ва сариқ навлари бор, халқ уни *гули раъно* дейди.

Ҳулбўй. Икки хили бор: пудина (ялпиз) ва ёввойи нави. Табиблар унинг ҳар иккала хилидан шарбат олишади.

Дармона. Уни қайнатиб дори тайёрлайдилар.

Бутасимон ўсимлик. Тиканли, баҳорда савр (апрель-май) ойида гуллайди; гули оқ-сариқ рангда, хушбўй. Асаларилар унинг гулидан асал йиғади, шу сабабдан Тошкент асали жуда хушбўй бўлади. Муҳаммад Солиҳ, шу ерда Тошкент атрофидаги асаларичилик тарихидан бир ҳикоят келтиради: Атоулло махдумнинг ўғли махдум Ҳаким Тошкандий савдогарлар ёрдамида Дашти Қипчоқдан асалари уяси олиб келтирган ва Шайх Умар Боғистоний тоғларида асалари кўпайтириш билан машғул бўлган. Тез орада асаларилар кўпайиб кетиб, ўша ердаги аҳолининг кўпчилиги асаларичилик билан шуғуллана бошлаган (№ 7791, 976 б-варақ).

Унноб. Бутасимон тиканакли ўсимлик, меваси қизил рангда, ширин. Уннобнинг шарбатини табиблар ҳароратни пасайтирувчи дори сифатида қўллайдилар.

Реванд. Тоғларда ўсади, бўйи баланд, серсув, ёқимли нордон. Илдизини чин реванди дейишади ва ундан шарбат тайёрлаб, дори сифатида қўллайдилар.

Қорақанд дарахти. Туркистоннинг туб ўсимликларидан ҳисобланади. Шакли чиройли, мевасининг катталиги қуритилган қора мурч донасидай келади. Икки нави бор: қора, қуритгандан сўнг қора мурчга ўхшайди; тўқ-қизил, ялтироқ, узумнинг бошига ўхшаб тутади. Табиблар ундан дори тайёрлайдилар.

Зирк. Тотли, нордон, тўқ-қизил рангда. Табиблар иситма касалликларига даво сифатида қўллайдилар.

Кучола. Яхши ўсади, бу ердан бошқа жойларга ҳам олиб кетишади.

Зира ва бошқалар.

Муҳаммад Солиҳ доривор ўсимликлар ҳақидаги маълумотларнинг бир қисмини илгариги ёзма манбалардан, жумладан «Тибби Дарвишхон» китобидан олганлигини таъкидлаб ўтган, Муҳаммад Солиҳнинг хабар беришича, Дарвишхон салтанати замонида (XVI аср), унинг буйруғи билан, табиблар, мунажжимлар ва

бошқа олимлар ёрдамида табобат илмига оид бир китоб тузилган ва унга «Тибби Дарвишхон» деб ном беришган. Бу китобга Дашти Қипчоқ ва Тошкент вилояти ҳамда тўртинчи иқлим доирасида то Жайхун дарёси (Амударё) гача бўлган ерлардаги доривор ўсимликлар, фойдали қазилмалар, ҳайвонот олами, табиатнинг тўрт фаслдаги ҳолати, хусусиятлари, экинлар, ўсимликларнинг дориворлик хусусиятлари ҳақидаги маълумотлар киритилган эди. Муҳаммад Солиҳ «Тибби Дарвишхон» китобидан бевосита фойдаланган бўлиши керак. Чунки, қовунлар ҳақида ёзганида бу китобни эслатиб ўтган.

«Тарихи жадида»да ваража (безгак), молихун, зотилжам, кўзапушт, вабо, сарсом, истиқзоқ, истисқо, фалаж, кўтоҳнафас, қуланж ва бошқа касалликларнинг номлари учрайди.

Бу касалликлар орасида вабо, айниқса, даҳшатли бўлиб, у минглаб одамларнинг ёстиғини қуритган. Жумладан, Муҳаммад Солиҳнинг бобоси ҳам вабо касалидан вафот этган. Муаллиф бу вабонинг қайси йили содир бўлганлигини айтмаган, лекин кейинроқ 1289 ҳижрий йили (1873) тарқалиб, бутун Тошкент вилоятини қамраб олган ва 40 кун давом этган вабо ҳақида сўзлаган.

Муҳаммад Солиҳ ўз даврининг кўзга кўринган шахслари, айниқса, таниқли табиблар билан доим суҳбатда бўлган. Улар ҳақида қисқа-қисқа хабарлар ҳам ёзиб қолдирган. Масалан: Сиддиқхўжа, Кўкча даҳасидан, табиб ва тажрибачи, 1887 йили вафот этди. Домло Солиҳбек охунд, Қозоқбойбийнинг катта ўғли, ҳамма беморларни белул даволар эди, Зангиота даҳасида яшарди, айни вақтда, у мадраса ва бошқа биноларни тузатувчи уста ҳам эди, лекин деҳқончиликдан келган даромад ҳисобига яшарди.

Бир соатсоз ҳақида шундай ҳикоят келтирилган: «Мулла Бобожон охунд, заргар ва моҳир соатсоз эди. Султон Саидхон ибн Маллахон (1863—1865 йилларда Қўқон хони) замонида Қўқонда бир катта соат ясабхон ўрдасининг миюрасига ўрнатди. Бу соатдан чалинган занг бир фарсах масофадан эшитиларди. Бухоро амири Музаффар Қўқонни эгаллаганда, Бобожон охундни, унинг соати билан бирга Бухорога олиб кетди, соатни Бухоро арки дарвозасининг тепасига ўрнатди, со-

атсоз устага бўлса нафақа тайинлади. Бобожон охунд 1885 йили вафот этди» (№ 7791, 1015 б варақ).

Муҳаммад Солиҳнинг «Тарихи жадидаи Тошканд» асарида Тошкент шаҳридан жануби-шарқ ва шарқ томондаги тоғ тизмалари, у ерлардаги фойдали қазилмалар, ўсимлик дунёси, аҳоли пунктлари ҳақида талайгина маълумотлар бор. Асарда таъкидланишича, Тошкент вилоятининг чегараси жануби-шарқда Хўжанд рўпарасидан, сўнгра Қамишқўрғон ва Самғаргуни қишлоқларидан ўтиб, то Сирдарёгача давом этади. Вилоят чегараси бу томонда асосан Қурама тоғларидир. Бу тоғлар ҳақида муаллиф қуйидагиларни ёзади: «Бу тоғларнинг шарқий қисми Бобойи Уф тоғигача давом этади, у эса ўз навбатида, Идрис тоғларига туташади. Бу атрофдаги тоғларнинг номи турли қисмида турлича; жумладан Қорамозор ёки Салимсоқ довони деб ҳам аталади, тоғли халқ ва Шоҳидон қишлоғи жамоаси орасида Кони Мансур номи билан маълум» (№ 7791, 966—967 варақлар). Шундан сўнг Оҳангарон водийсидаги аҳоли пунктлари ҳақида сўз боради: «Банокент шаҳридан то Овлуғ қишлоғигача бўлган оралиқда 92 та қишлоқ бор ва ҳар бир қишлоқдаги халқ 91 ўзбек уруғларидан бирига мансубдир. Қишлоқлар тоғ оралиғидаги эни 4—6 фарсах келадиган водийда жойлашган. Водий ўртасидан Оҳангарон дарёси оқиб бориб, Сирдарёга қўшилади. Дарёдан ариқлар орқали олинган сув воситасида унинг ҳар иккала соҳилида шоли экилади. Бу ердан Фарғона, Дашти Қипчоқ ва Самарқанд томонларга шоли олиб боришади. Ҳозирги вақтда бу жойларни Қурама деб атайдилар» (№ 7791, 966—967-варақлар).

Умуман олганда, Муҳаммад Солиҳ, Чирчиқ дарёсидан чап томондаги ерларнинг ҳаммасини Қурамага киритади. Сўнгра, Қурама тоғларида темир, қўрғошин, олтингугурт, кумуш, олтин, мрамар ва бошқа бир неча хил фойдали қазилмалар борлигини айтади. Бу ердаги қадимий шаҳарлар ҳам эслатиб ўтилади: «Қурама тоғлари яқинида Овлуғдан юқорироқда Жанодил шаҳрининг харобалари ҳозир мавжуддир» (№ 7791, 967 а варақ).

Тошкент шаҳридан шарқдаги тоғларни ва уларнинг табиатини Муҳаммад Солиҳ анча кенг тавсифлаган: «Тошкент шаҳридан шарқ томонда Зарталош тоғлари

жойлашган. У ерда яна Хўжа Муродбахш тоғи бор. Бу тоғлар бўйламасига шарққа йўналган..., Жата ва Мўғул ҳамда Идрис тоғларига бориб туташади, ундан ўтиб Қашқар тоғларигача бориб етади... Фаррак (Чирчиқ) дарёси бошланадиган жойда бир-бири билан тутшиб кетган Кабутари Кумушота тоғлари бор. Бу ном Шайх Умар Боғистонийнинг авлодларидан бўлмиш шайх Муҳаммад Парранда исмидандир... Тоғларнинг ҳавоси жуда соғлом, бу ерларга зиёратга келган одамлар бир неча кун қолиб дам оладилар» (№ 7791, 976-варақ).

Худди Қурама тизмаси учун ёзилганидек, бу тоғларда ҳам туз, темир, қўрғошин, мис, олтингугурт, нефть, олтин, кумуш, ёқутнинг бир неча хили, қимматбаҳо тошлар, қора мрамор ва бошқа конлар борлиги ҳамда баъзи конлардан фойдаланилаётганлиги ёзилган: «Фойдали қазилмалар конларида илгари металл эритадиган ўчоқлар ва устахоналар бўлган. Уларнинг қолдиқлари ҳозир ҳам сақланиб қолган... Фаррак дарёси бўйлаб ҳар ер-ҳар ерда олтин қидирувчилар қумни ювиб олтин оладилар... Зарталош деган жойда заргарлик устахоналарининг харобалари ҳозир ҳам бор» (№ 7791, 968, 977-варақлар).

Шундай қилиб, Муҳаммад Солиҳ бир неча тоғ тизмаларини эслатиш билан бир қаторда, уларни ўзига хос номлар билан ҳам атаган. Бу номларни қуйидагича изоҳлаш мумкин: Қурама тоғлари — Қурама тизмаси, Бобойи Ўф тоғлари — Чотқол тизмаси, Зарталош тоғлари — Пском тизмаси, Жата ва Мўғул тоғлари — Талас Олатови, баъзан Чотқол тизмаси ҳам тушунилади.

«Тарихи жадида»да Тошкент шаҳридан шарқ томонда жойлашган Намдолик (ёки Намдонак), Нуш, Паркент, Заркент, Сойлиқ, Хондайлиқ, Чимбойлиқ, Хўжакент, Боғистон, Нанай, Хумсон, Буржи Мулло (Бурчмулла) каби қишлоқлар санаб ўтилган. Айрим қишлоқ ва жойлар ҳақида қизиқ-қизиқ маълумотлар ёзилган.

«Паркент қишлоғи — у ерда Бобойи Мочин дафн этилган. Бу қишлоқ яқинида Заркент, Намдонак ва бошқа қишлоқлар жойлашган. Заркент — олтини кўп-лигидан шундай аталган. Оқсоқотасойда қишлоқлар (Сойлиқ, Хондайлиқ, Чимбойлиқ), элатлар, яйловлар жуда кўп. Чимбойлиқ қишлоғи билан Барбар кўприги ўртасида Бобосардорота деган қадамжой бор. Уни тур-

кий қабилалар ва элотия Бобочиртарота аташади. Бу қадамжойдан сал пастроқда чашма бор, у шу атрофни сув билан таъминлайди. Жануброқда Фаррак дарёси бўйида Ғазаркент (Ғазалкент) қишлоғи жойлашган. Дарё шундайгина тоғ этагидан оқади, тоғ ён бағрига бургутлар ин қурган. Бу қишлоқ аҳли кўпроқ овчилик билан шуғулланадилар, яхши мергандирлар. Улар бургут болаларини тутиб ҳокимлар саройига тухфа этадилар. Бу қишлоқдан шарқда, Фаррак дарёси бўйида Хўжакент қишлоғи жойлашган. Барбар кўприги орқали шимолдан жанубга ўтилса, ана шу қишлоққа дохил бўлинади. Қишлоқ тоғ ён бағрида. Тоғдаги тошларнинг ҳаммаси мрамор, ундан тоштарошлар турли хил буюмлар тайёрлайдилар (№ 7791, 973 б варақ).

Фаррак дарёсининг ҳар иккала соҳили бўйлаб қишлоқлар жуда кўп. Жумладан, Боғистон қишлоғи, у ерда Шайх Хованди Таҳур Тошкандийнинг отаси Шайх Умар Парранданинг қабри бор. Унинг мазоридан то Тошкентгача 12 фарсах йўлдир. Қабр ёнидан Фаррак дарёси оқиб ўтади. Бу атрофда Нанай, Хумсон, Буржи Мулло каби қишлоқлар мавжуд. Ёзда дам олиш учун энг яхши жойлардир. Бисткон (Пском) — Фаррак дарёсининг юқори қисмида; Тошкентдан у ергача 22 фарсах йўл» (№ 7791, 970 а — 979 а варақлар).

Муҳаммад Солиҳнинг «Тарихи жадидайн Тошканд» асарида тарихий воқеалар баёни муносабати билан Тошкент шаҳри ва вилоятдан ташқари яна Ўрта Осиёнинг бошқа жойлари ҳамда унга қўшни территориялар бўйича бир қатор географик маълумотлар берилган. Жумладан, Қўқон, Самарқанд, Бухоро каби шаҳарларнинг топографияси, шаҳарлар орасидаги савдо-сотиқ ва умуман иқтисодий алоқа воситаси бўлмиш йўллар (Тошкент — Қўқон — Қашқар; Тошкент — Еттисув; Тошкент — Самарқанд — Бухоро ва ҳ. к.), аҳоли пунктлари ва бошқа географик объектлар ҳақида ҳам маълумотлар айтилган.

* * *

Улуғ Октябрь социалистик революцияси ғалабасидан кейин Ўрта Осиё республикалари шаҳарлари, шу жумладан Тошкент шаҳри тарихида ҳам янги саҳифа очилди.

СССР халқлари дўстлигининг буюк илҳомбахш кучи,

уларнинг мустаҳкам ва бузилмас қардошлик алоқалари асосида Тошкент шаҳри ҳозирги кунда Шарқнинг энг йирик иқтисодий, сиёсий, маданий ва илмий марказларидан бирига айланди, шаҳар қиёфаси ҳам мислсиз даражада ўзгарди. Янги замонавий муҳташам бинолар, маъмурий ва маданий муассасалар, санъат саройлари қад кўтарди, оромбахш хиёбонлар барпо этилди. Буларни Муҳаммад Солиҳнинг тасвиридаги XIX асрдаги Тошкент билан солиштирилса, шаҳарнинг таниб бўлмас даражада ривожланганлиги яққол кўзга ташланади.

Партия ва ҳукуматимизнинг ғамхўрлиги туфайли шаҳарнинг маданий обидалари ҳам Тошкент халқининг ўтмишдаги меҳнат ва заковатидан намуна сифатида қайта тикланиб, давлат томонидан муҳофаза қилиб келинмоқда ва шаҳарнинг янги архитектурасига сингдириб юборилмоқда. Жумладан, Навоий кўчасига қараган Кўкалдош мадрасаси, худди шу кўчада яна Шайхантаҳур, Юнусхон ва Қалдирғочбий мақбаралари, Кўкалдош мадрасасининг орқа тарафида Хўжа Аҳрор (Намозгоҳ) жоме масжиди, Ғафур Ғулом номидаги кинотеатр ёнида Бароқхон мадрасаси, Имом Қаффоли Шоший мақбараси, Тилло шайх масжиди, Халқлар дўстлиги майдонида Абулқосим мадрасаси, Самарқанд дарвоза яқинида Хўжа Аламбардор ва Хўжа Нуриддин мақбаралари, Кўкчада Шайх Зайниддин мақбараси, Чўпонотадаги Зангиота ва бошқа тарихий обидалар шулар жумласидандир.

Бу маданий обидаларни қайта тиклаш ва келгуси асрларга ҳам сақлаб қолиш билан бир қаторда уларнинг ва умуман Тошкент шаҳрининг ўтмиш тарихини ўрганишга бағишланган илмий тадқиқотлар ҳам олиб борилмоқда. Шу нуқтан назардан, Муҳаммад Солиҳнинг «Тарихи жадидаи Тошканд» асари Тошкент шаҳрининг тарихий топографиясини ҳамда маълум даврдаги иқтисодий, маданий ва сиёсий тарихини бутун Ўрта Осиё тарихи билан узвий боғланган ҳолда тасвирлаш ниҳода бош мánба хизматини ўтай олувчи қимматли ёзма меросдир.